

सफलता

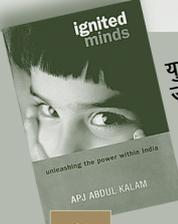
वर्ष १
अङ्क १
वैशाख, २०६४
(April 2007)

सफलताको
रहस्य
सिङ्गापुरको

१

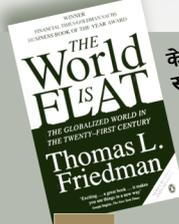
समीक्षक:
चन्द्रशेखर ज्ञवाली

युवापुस्तालाई
उपहार

२

समीक्षक:
प्रा. दीपक भट्टराई

के संसार
समथर हुँदैछ ?

३

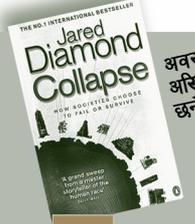
समीक्षक:
मनिषा सुवेदी

दुन्दुको
सेरोफरोमा
दक्षिण
एसियाको
तस्बिर

४

समीक्षक:
अजय दीक्षित

अवसान वा
अस्तित्वको
छनोट

५

समीक्षक:
डा. दिनेश भुज

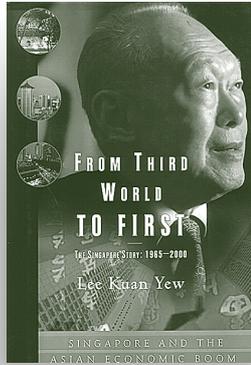

'जीवन मे एक बार आना सिङ्गापुर' केही दशकअगाडि सबैले गुनगुनाउने हिन्दी गीत हो। हिन्दू भए चार धाम, मुस्लिम भए हज अनि इसाई/यहुदी भए जेरुसलम/भेटिकन जानू भनेजस्तै आधुनिक युगका घुमन्तेहरूका लागि आकर्षक गन्तव्य हो- सिङ्गापुर। सोभै उडेर गएमा काठमाडौँबाट भन्डै चार घण्टामा सिङ्गापुर पुगिन्छ।

हाम्रा नेताहरू नेपाललाई स्विकारल्यान्ड, सिङ्गापुर बनाउने कुरा गर्ने गर्दछन्। सभा, सम्मेलन र कन्टेल पार्टीहरूमा हाम्रा योजनाविद्, व्यवसायी र प्राध्यापकहरू पनि सिङ्गापुरको आर्थिक वृद्धिदरको चर्चा-परिचर्चा हुन गर्दछ। जगदीश भगवती र जेफरी साक्सजस्ता नामुद अर्थशास्त्रीहरूले पनि आफ्ना पुस्तकहरूमा सिङ्गापुरको उपलब्धि उल्लेख गरेका छन्।

यो सहर राज्य सिङ्गापुर कसरी सिङ्गापुर बन्यो त ? सिङ्गापुरका पूर्व प्रधानमन्त्री ली क्वान यु द्वारा लिखित 'फ्रम थर्ड वर्ल्ड टु फर्स्ट' पुस्तकले यो परिवर्तनको इतिहास कोर्दछ। दूरदृष्टि, मेहनत, शिक्षामा लगानी गरी सिङ्गापुर आजको स्थितिमा आइपुगेको हो। कसरी यो सहर-राज्य विकसित मुलुक बन्न पुग्यो।

पुस्तकले कोरेको परिवर्तनको इतिहास सिङ्गापुरका पूर्वप्रधानमन्त्री लीको आत्मवृत्तान्त पनि हो। चिनियाँ मूलका ली चीनको नेता देङ सियाओ पेङको समेत नजिक रहेछन्। देङको नेतृत्वपश्चात् नीति फेरेर आधुनिक विश्वको समृद्ध राष्ट्र हुने बाटोमा चीन उन्मुख छ। त्यस देशको आर्थिक र वैदेशिक नीति परिवर्तन गराउन लीले भूमिका खेलेका रहेछन् भन्ने तथ्य पुस्तकबाट भल्किन्छ। विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न करणवश विश्वभरि छरिएका चिनियाँ मूलका मानिसहरूको नेता भने पनि हुन्छ लीलाई। उनी सिङ्गापुरको राष्ट्रिय हितलाई आफ्नो निजी चासोभन्दा माथि राख्थे। विश्वका थुप्रै नेतासित

समीक्षक: चन्द्रशेखर ज्ञवाली

From Third World to First
The Singapore Story : 1965-2000
By Lee Kuan Yew
Harper Collins Publishers

ISBN: 0-06-019776-5
PAGES: 729

सफलताको रहस्य सिङ्गापुरको

उनको राम्रो सम्बन्ध थियो। उनीहरू लीसित सरसल्लाह लिन्थे। कम्बोडियाको समस्या समाधान गर्न पनि लीको योगदान रहेछ। अमेरिकी पूर्व विदेशमन्त्री डा. हेनरी किस्सिन्जरले लेखेको पुस्तकको भूमिकाबाट यो स्पष्ट हुन्छ।

उनले थुप्रै मुलुकका नेताहरूको पनि विश्लेषणात्मक चिरफार गरेका छन्। एसियाली आर्थिक उन्नतिको क्रममा कुन देश अगाडि बढे, कुनचाहिँ बढेनन् भन्ने विश्लेषण पनि गरेका छन्। यद्यपि उनका केही तर्क पाठकहरूलाई बेठीक लाग्न सक्छन्। उनले दिएको एउटा उदाहरण हो, भर्खरै स्वतन्त्र भएको

बङ्गलादेश। कमनवेल्थ सरकारहरूको सम्मेलनमा भाग लिन प्रधानमन्त्री मुजीवर रहमान देशको ध्वजावाहक विमान लिएर पुगेका थिए। त्यो विमान सम्मेलनको अवधिभरि विमानस्थलमा त्यत्तिकै बसेको थियो। स्रोतको यस्तो दुरुपयोगले राष्ट्रलाई गरिब बनाउँदछ। नेपालमा पनि यस्तै क्रम चल्यो। राष्ट्रिय ध्वजावाहक विमान राजाहरूले लामो समय भ्रमणमा लैजाँदा सेवा अवसृद्ध भएका नेपालमा पनि थुप्रै घटना छन्। अबउप्राप्त विमान सेवा व्यावसायिक ढङ्गले सञ्चालन गरिएलान् भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ, तर नेपाल वायु सेवाको वास्तविकताले यस्तो सम्भावना देखाउँदैन।

सिङ्गापुर बेलायती साम्राज्यअन्तर्गत अस्ट्रेलिया, युरोप र पूर्वी अफ्रिकातर्फ व्यापार गर्ने थलोका रूपमा रह्यो। द्वितीय विश्वयुद्धमा तहसनहस भएको यसको पहिचान मलेसियासित जोडिएको थियो। प्राकृतिक स्रोतले धनी मलेसियाको विकासमा सहयोगी बन्ने र त्यस राज्यलाई आफ्नो प्रभाव क्षेत्र बनाउने अवधारणा स्वतन्त्र सिङ्गापुरका नेताले राखेका थिए। १९६५ मा बडो कटुतापूर्ण ढङ्गले मलायासित छुट्टिएर स्वतन्त्र बनेपछि, अर्कै बाटो आवश्यक भयो। बिस्तारै व्यापार, लगानी, यातायात र सञ्चार, वित्तीय व्यवस्था र पर्यटनको प्रवर्द्धन गरी सिङ्गापुरले विश्वलाई नै आफ्नो प्रभावक्षेत्र बनायो। यो परिवर्तन प्रधानमन्त्री लीजस्ता व्यक्तित्वको नेतृत्वले सम्भव गरायो।

समयअनुसार आफूलाई नयाँ ज्ञानसित परिचित राख्न ली तयार हुन्थे। प्रधानमन्त्री पदबाट बिदा लिएर केही समय उनले हार्वर्ड विश्वविद्यालयको केनेडी स्कूल अफ गभर्नमेन्टमा बिताए। हार्वर्ड बसाइमा

सञ्चार, वित्तीय व्यवस्था र पर्यटनको प्रवर्द्धन गरी सिङ्गापुरले विश्वलाई नै आफ्नो प्रभाव क्षेत्र बनायो।

आफ्नो अनुभवबारे ली लेख्छन्- “बेलायती सैनिक खर्च कटौतीको असर ठीक गर्ने नीति तयार गरेपछि मैले छोटो समयका लागि हार्वर्ड जाने सवाटिकल (तलब पाउने बिदा) लिएँ। म अफिसमा भएको नौ वर्ष भइसकेको थियो, नयाँ सोचद्वारा आफूलाई पुनर्जीवित गर्नु थियो, भविष्यबारे सोच्नु थियो। केनेडी स्कूल अफ गभर्नमेन्टले मलाई फेलो बनाएर विद्वानहरूसित भेट्न सहयोग पुग्ने गरी गोष्ठीहरू आयोजना गरियो। यस्ता अन्तर्क्रियाहरूमा थुप्रै उपयोगी र चाखलाग्दा सोचहरू व्यक्त भए। हार्वर्ड बिजिनेस स्कूलका रे भेरननजस्ता प्रोफेसरहरूबाट मैले अमेरिकी

समाज र अर्थव्यवस्थाबारे नयाँ कुराहरू सिक्ने।” भेरननले उनलाई बदलिँदै रहने प्रविधिको स्वरूप, बजार प्रयोग गरी कसरी श्रमप्रधान उद्योगले मुनाफा निर्धारण गर्छ भन्ने आयाम सिकाए। यस्तै तरिका प्रयोग गरी हडकडका उद्यमीहरूले कपडा उद्योग सफल पारेका रहेछन्। उनीहरूले आफूलाई लचिलो बनाउँदै उत्पादन तरिका, बुट्टा र डिजाइन फेसन सुहाउँदो पारे। ताइवान र दक्षिण कोरियाका सस्ता उत्पादकहरूसित कहिल्यै नसकिने प्रतिस्पर्धामा उनीहरूले लाग्नुपथ्यो। तिनका बिक्री-प्रवर्तकहरू न्यूयोर्कजस्ता ठूला सहरहरूको निरन्तर भ्रमण गर्थे। आफ्ना खरिदकर्ताहरूसँग सरसल्लाह गर्थे। भेरननसितको छलफलपछि विकासशील देशका उद्योगी-व्यवसायी कम विकसित मुलुकमा आउँदैनन् र उद्योगको परिवर्तन बिस्तारै हुन्छ भन्ने आफ्नो सोच गलत भएको उनले पाए। हार्वर्ड बस्दाखेरीको आफ्नो बुभाइबारे उनले अगाडि लेखेका छन्,

परिवर्तनमा आफ्नोपनको खोजी

सिङ्गापुर नेपाली समाज अहिले उथलपुथलको भुमरीमा छ। थुप्रै राजनीतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक र धार्मिक कारणहरू इतिहासको यस कालखण्डमा केन्द्रित भएको राप हरेक नागरिकले महसूस गरिराखेका छन् आजको नेपालमा। यही रापिएको सामाजिक मन्थनबाटै भोलिको नेपाल निर्माण हुने हो। यो सिर्जना त्यस नेपाली जमातले गर्ने छ, जो भौतिक समृद्धिको चाहना राख्छ, आधुनिक सूचना-प्रविधामा लिप्त छ, प्रवासमा बसी, सिकी नेपाल फर्केर केही गर्दै छ, विश्वव्यापी ज्ञानपुञ्जसित भिजेको छ, हिंसाको पीडाबारे मर्मज्ञ छ र नेपालीपनको पुनर्व्याख्या गर्न हौसिएको छ।

२०६४ सालको सुरुवातसँगै ‘मन्थन पुस्तक समीक्षा’ को पहिलो अङ्क यस्तो दिवसको आसपासमा निस्कँदै छ, जुन नेपाली परम्पराको आधुनिक स्वरूप भएर स्थापित हुने लक्षण देखाइराखेको छ। त्यो हो यस वर्ष असार ७ गते पर्ने सिठी नखः, अर्थात् वास्तविक नेपाली ‘वाटर डे’। यो चाड, मनसुनी वर्षा सुरु हुनु ठीक अघि पर्छ र त्यस दिन टोलटोलमा इनार सफा गर्ने, कुलाहरू मर्मत गर्ने, ढल सफा गर्ने चलन छ काठमाडौँ सहरमा। सिठी नखःको दिन स्वयंसेवी नागरिकहरू सबै पुराना सहरि बस्तीहरूमा स्वतःस्फूर्त सहभागी हुन्छन्। सामूहिक हितका लागि समुदाय परिचालन गर्न र आफ्नोपन जोगाउन सिठी नखः आवश्यक छ। तर सिठी नखः व्यवस्थाले मात्रै काठमाडौँ सहरमा पानी वितरण सम्भव हुँदैन।

आधुनिकीकरण, बढ्दो बजारीकरण र जनसङ्ख्या वृद्धिको चापले जेलिएको राजधानीका सहरहरूमा पानी वितरण सुचारु गर्न पुनर्उत्थान हुँदै गरेको परम्परागत सामुदायिक उपायहरूका साथै निजी क्षेत्रले दक्षताका साथ अगाडि ल्याउन सक्ने बजारिया तौरतरिका एवं राज्यको तर्फबाट समावेशी पहल जरुरी हुन्छन्। यस्तो त्रिखुट्टीमा अडेको पानी नीतिले मात्र वितरण व्यवस्था नियमित गर्ने बाटो खोल्दछ।

माथि भनिएका सिद्धान्त पानीव्यवस्थापनसित जोडिएको भए तापनि त्रिखुट्टीय मान्यताले पुनर्उत्थान उन्मुख समाजको चासोसित जोडिएका अरु विषयहरूसित पनि सन्दर्भ राख्दछ। मन्थनको यस अङ्कमा समीक्षा भएका पुस्तकहरूले त्यस्तै मान्यता राखेका छन्। यस अङ्कमा समावेश भएका पुस्तकहरू हुन्- लि क्वान युको ‘फ्रम थर्ड वर्ल्ड टु फर्स्ट’, अब्दुल कलामको ‘इग्नाइटेड माइन्ड्स’, थोमस फ्रिडम्यानको ‘द अर्थ इज फल्याट’, किरण देशाईको ‘इन्हेरिटिचान्स

अफ लस’ र खालिद हुसेनीको ‘द काइट रनर’ अनि जारेड डायमन्डको ‘कोल्याप्स’। हरेक पुस्तक समीक्षकहरूको भनाइ थियो- “पुस्तक पढेर रमाइलो लाग्यो, नयाँ विचारले कुत्कुत्यायो र त्यसबारे केही छलफल गर्न मन लाग्यो।” समीक्षकहरू आफ्नो रमाइलो अनुभव मन्थनको माध्यमद्वारा पाठकहरूसित बाँड्ने प्रयास गर्दछन्। मन्थनलाई हामीले संवादमा सहभागी हुने एउटा सानो प्रयासको रूपमा लिएका छौं।

तेस्रो विश्वबाट पहिलो हुने सिङ्गापुर पश्चिमी तौरतरिका आत्मसात् गरी भौतिक विकासको शिखरमा पुग्यो। ली क्वान युको पुस्तक यो परिवर्तनको गाथा प्रस्तुत गर्दछ। अब्दुल कलामले पनि भौतिक विकास खोजेका छन् तर उनी भौतिक समृद्धिमा पूर्वीय सामाजिक मूल्य गाँसन चाहन्छन्। थोमस फ्रिडम्यान पूर्व र पश्चिमी समाजबीच बढ्दै गरेको नयाँ अन्तर्सम्बन्ध केलाउँदछन्। तर ‘वैकुण्ठ’ भने कतै छैन। कलामले भनेजस्तै हातमा पासपोर्ट लिएर भौतारिनेहरूमा दक्षिण एसियाका थुप्रै युवाहरू पर्दछन्। किरण देशाईको उपन्यासले सुखी जीवनको खोजमा पश्चिमी देशका सहरमा बस्ने प्रवासी जीवनको वास्तविकता कोर्दै द्रन्डले पार्ने प्रभाव उद्दिनेको छ। भूराजनीतिक चक्रव्यूहमा फसेपछि हिंसाको वातावरणले दशकौंसम्म गाँजेको समाजको खालिद हुसेनी चित्रण गर्दछन्।

परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न नसक्दा वा आफूलाई परिवर्तनअनुकूल ढाल्न नसक्दा विगतका थुप्रै सभ्यता पतन भएको जारेड डायमन्डको विश्लेषण छ। अलग-अलग देखिए पनि मन्थनमा समेटिएका पुस्तकका विषयवस्तु कौतूहलताको पातलो डोरी -अद्भुतजीमा इथोस (ethos)- ले जोडिएको देखिन्छ।

फ्रन्डै छ महिनाअघि हरेक चार महिनामा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखी हामीले मन्थनको परीक्षण अङ्क सार्वजनिक गरेका थियौं। अपेक्षा गरेबमोजिम पहिलो अङ्क प्रस्तुत गर्न ढिला हुने भयो। नयाँ वर्षको सुरुमा गर्ने भन्ने उद्देश्य राखी अगाडि बढ्यौं। मन्थनको परीक्षण अङ्क पढेपछि थुप्रै पाठकले हामीलाई हौसला दिए। पुस्तकबारे चासो राख्ने, आफूले पढेको पुस्तकका बारेमा अरूलाई भन्ने चाहना राख्ने थुप्रै सहकर्मीसित चिनजान भयो। पुराना परिचित मित्रहरू पनि पुस्तक अध्ययनका सोखिन भएको थाहा भयो। पुस्तक पढेर त्यसबारे पाठकहरूसित सोच बाँड्ने हाम्रो अपेक्षा ठीक रहेको हामीले पायौं। यो र यसपछिका अङ्कहरूबारे पाठकहरूबाट सुभाबको अपेक्षा गरेका छौं। साथै आफूले पढेर रमाइलो लागेका दृष्टिकोण, घचघचिएको, मथिङ्गल रन्थिनिएको, रिस उठेको, नयाँ सोचाइले प्रवोधित गराएको कुनै पनि किताबबारे अरूलाई पनि भनौं-भनौं लागे मन्थनलाई सम्भन्नुहोस्।

“भरपर्दो र सस्तो हवाई तथा समुद्री यातायातले उद्योगहरूलाई विकासोन्मुख देशहरूमा आफ्नो क्रियाकलाप सुरु गर्न सहयोग गर्‍यो । त्यस देशका नागरिक अनुशासित, शिक्षित र दक्ष हुन एवं विदेशी उद्यमीलाई सहयोग गर्ने स्थायी सरकार रहनु आवश्यक हुन्छ ।”

शिक्षामा लगानी गर्ने राज्य प्रगतिको बाटोमा अघि लाग्नु भन्ने दृष्टान्त सिङ्गापुरको अनुभवले देखाउँछ ।

सिङ्गापुरले आफ्नो अर्थव्यवस्थालाई विश्वसित जोड्यो । विश्व स्टक बजारसित चौबीसै घण्टा सम्बन्ध रहने स्थानीय बजार स्थापित गर्‍यो । विदेशी कम्पनीहरूलाई सहूलियत दिने, यस्ता कम्पनीमा काम गर्न आवश्यक जनशक्ति तयार गर्ने शिक्षानीति र करप्रणाली लागू गरिए । अरू मुलुकहरूको दाँजोमा सबै दृष्टिकोणबाट बढी सुविधा पाउन सक्ने देखेपछि थुप्रै विदेशी कम्पनी सिङ्गापुरमै आफ्नो कार्यालय

स्थापना गर्न इच्छुक देखिए, त्यहाँ अखडा जमाए । सञ्चार संरचना चुस्त पार्न सरकारले निकै प्रयास गर्‍यो र लगानी पनि ।

सबै वर्ग, लिङ्ग, धर्म, प्रदेश, भाषा, संस्कृति र रीतिरिवाजलाई समेटेर शिक्षामा लगानी गर्ने राज्य प्रगतिको बाटोमा अघि लाग्नु भन्ने दृष्टान्त सिङ्गापुरको अनुभवले देखाउँछ । क्षेत्रफलमा काठमाडौँ उपत्यकाभन्दा केही ठूलो यो सहर-राज्यले हिँडेकै बाटोमा नेपाल हिँड्न नसक्ला । तर ली क्वान युले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरू नेपालको लागि निकै उपयोगी छन् । प्रधानमन्त्री युले अवलम्बन गरेको सिद्धान्त थियो :

- दान/सहयोग होइन, व्यापार ।
- भ्रष्टाचार निवारणको व्यवस्था ।
- अङ्ग्रेजी भाषामा सर्वसुलभ शिक्षा ।
- चिनियाँ मूलको बाहुल्य भए पनि अरू सबैलाई राज्यको मूल धारमा ल्याउने अनवरत प्रयास र नीति ।
- बजार अर्थतन्त्र सुहाउँदो करप्रणाली र पुँजी लगानीलाई सुरक्षा ।

- सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन ।

नेपालीहरू युगौंदेखि भारत र चीनसित व्यापार गर्दै यसमा पोख्त भएका छन् । नेवार, मनाङ्गी, थकाली, जुम्ली, सिंजाली एवं मधेसका बिनियाँ उद्यमीहरूले हालसम्म पनि व्यापार गर्ने पद्धति कायम राखेका छन् । व्यापारमा लागेकाहरूलाई नेपाली समाजले महाजन भनी आदर गर्छ । आफ्नो यो सीपलाई नेपालीहरूले आधुनिक तौरतरिकाले माभनु जरुरी छ । र, यो तिखार्ने विधि हो अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान दिने आधुनिक शिक्षा, प्रविधिलाई आफू अनुकूल बनाउने सीप र सिर्जनशीलतालाई प्रश्रय दिने राज्यको नीति । यसबाट हामी प्रगतिको यात्रा सुरु गर्न सक्नेछौँ । सिङ्गापुरले जस्तै विश्वलाई आफ्नो आधार नबनाई नेपाल र नेपालीको प्रगति सम्भव छैन । यस बाटो हिँड्न सुरु गरेको केही वर्षमै सायद विश्वभरिका विश्लेषकहरू हामीले गरेको उपलब्धिको लेखाजोखा गर्न नेपाल आउन थालेछन् । ■

(चन्द्रशेखर ज्ञवालीले लामो समय नेपालको पर्यटन व्यवसायमा योगदान गरेका छन् ।)

समीक्षक: प्रा. दीपक भट्टराई

Ignited Minds

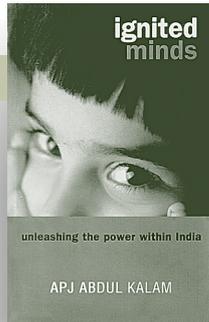
Unleashing the Power within India

By APJ Abdul Kalam

Penguin Books India Ltd., New Delhi 2002

ISBN: 067 004928 - x

PAGES: 205

युवापुस्तालाई उपहार

भारतले १९९८ मा राजस्थानको मरुभूमिमा दोस्रो अणु बम परीक्षण गर्‍यो । भारतीय जनता पार्टीको शासनकालमा भएको यस परीक्षणका मुख्य प्रणेता थिए, डा. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम । भारतको अन्तरिक्ष विज्ञानको विकासमा जग हाल्ने सी. भी. रमन, विक्रम साराभाइ र होमिभावाहरूलाई पछ्याउँदै कलाम अगि बढेका हुन् । सन् २००२ मा उनी भारतको एघारौँ राष्ट्रपतिमा चुनिए । कलामले विकास, विज्ञान र प्रविधिहरूबारे

पुस्तकहरू लेखेका छन् । उनकै दुई अगिल्ला कृतिहरू 'विङ्गस अफ फायर' र 'इन्डिया २०२०' जस्तै 'इगनाइटेड माइन्ड्स' पनि नयाँ पुस्तालाई उत्प्रेरित गर्न अभिप्रेरित छ । यो पुस्तक उनी राष्ट्रपति भएकै वर्ष प्रकाशित भएको हो ।

युवाशक्ति र विकास

कलामको यस पुस्तकमा पश्चिमी राष्ट्रहरूले आर्थिक सम्पन्नता र सामाजिक श्रेष्ठता हासिल गरेकै कारण उनीहरू शक्तिशाली भएका हुन् भन्ने तर्क पाइन्छ ।

सम्पन्नता र श्रेष्ठताका कारण उत्तैको व्यवस्था राम्रो, उत्तैको जीवनपद्धति ठीक भन्ने धारणा भारतलगायतका विकासशील मुलुकका युवापुस्तामा व्याप्त छ । आफ्नो राष्ट्रको समग्र कमजोर व्यवस्थाप्रति निराश यो पुस्ता पश्चिमी देशतिर बसाइँ सर्न लालायित रहन्छ, यद्यपि आफ्नो श्रम र बुद्धि अर्काको फाइदाका लागि बेचैन किन नहोस् । यस्तो संस्कार ठीक होइन भन्दै देशका युवापुस्तालाई आफ्नो देशको पहिचान गराउने, बृभने र आत्मविश्वास बढाउने अभिप्रायले लेखिएको छ 'इगनाइटेड माइन्ड्स' ।

नौ भागमा बाँडिएको पुस्तकको प्राक्कथनमा लेखक भन्छन्— “राष्ट्रहरू जनताहरूबाट बनेका हुन्छन् र तिनको परिश्रमबाट नै राष्ट्रहरूको उन्नति हुन्छ । युवा दिमागलाई प्रज्वलित पार्दै सुन्दर र सुनौलो भारत निर्माण गर्न सकिन्छ ।” ‘सपना र सन्देश’ भन्ने पहिलो अध्यायमा भगवान्को सृष्टिमा सबैभन्दा उच्च र उत्कृष्ट भनिएको मानवमा निहित वैरभाव र हिंसा भावनाबारे लेखक चिन्ता गर्दछन् । रकेट-वैज्ञानिक भए पनि अध्यात्मपट्टि कलामको भुकाउ पुस्तकमा स्पष्ट हुन्छ । “जेरुसलम पुगेपछि मैले बुझें— सबै मानिस बराबर रहेछन् र जबर्जस्ती कसैलाई पछि लगाउनु उचित छैन” भन्ने क्लिफ ओमारको भनाइ उनी उद्धृत गर्दछन् । कम्पास हराएको जहाज गन्तव्यमा पुग्न नसकेजस्तै आध्यात्मिक र पराभौतिक कम्पास हराएपछि मान्छे मनुष्य रहनयोग्य हुँदैन । परिवर्तनका लागि अध्यात्मलाई शिक्षासँग जोडेर नयाँ नेतृत्वपद्धति

पैदा गर्नुपर्दछ भन्ने सन्देश दिन्छन्, कलाम । उनी भन्छन्— “आत्मानुभूतिद्वारा नै इहलोक र परलोकलाई एकैसाथ लान सकिन्छ । राष्ट्र विकासमा उपलब्ध जनशक्तिलाई एकत्रित गरेर लगाउन सकिन्छ, तर यो निकै कठिन काम हो ।”

डा. वायेन डब्ल्यू. डायरको ‘मेनिफिस्ट योर डेस्टिनी’ भन्ने पुस्तकमा मनुष्यहरू चार अवस्थाबाट गुज्रिन्छन् भन्ने तर्कलाई कलाम प्रयोग गर्दछन् । यी अवस्था हुन्— कसरती, लडाकू, राजकौशल र दैवी अवस्था । अन्तिम दुई अवस्थालाई कलामले ठूलाइ र आत्मानुभूति अवस्था भनेका छन् । पहिलो अवस्था स्वतन्त्र अस्तित्वसहित अगि बढ्ने देशको चरित्र हो । जापान, जर्मनी, सिङ्गापुर र भारत यो अवस्थाबाट गुज्रिए । उपलब्धमा घमन्ड गर्दै आफ्नै श्रेष्ठता कायम गर्दै अगि बढ्ने लडाकू अवस्था स्वाभिमानले प्रेरित हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पुगेको कुनै पनि राष्ट्र अन्य राष्ट्रभन्दा ठूलो र समृद्ध भएको देखाउन चाहन्छ । ऊ लक्ष्य निर्धारण गर्दै स्रोत प्राप्त गर्न प्रतिस्पर्धाको भावना राखी अगाडि बढ्छ । ठूलाइ अवस्थाको राष्ट्र अरुप्रति सहनशील बन्छ, मद्दत गर्ने हुन्छ । ठूलाइ अवस्थामा पदार्पण गर्दै गरेको भारतबाट छिमेकी मुलुकहरूले उदार सहयोगको अपेक्षा गर्नु जायज हो, तर यो निकै गाह्रो अभ्यास हो जुन विवेकबाट मात्रै प्राप्त हुन्छ । अन्तिम अवस्था विवेक र दूरदर्शी अवस्था हो । यो सर्वोच्च अवस्थामा सायदै कोही पुगेको होला आज । यो अवधारणा प्रयोग गरी नेपाल कुन अवस्थामा आइपुगेको छ भन्ने प्रश्नको जवाफ खोज्न गाह्रो छ: सायद हामीलाई यस्तो क्रम अनुभूति हुनै पाएन, २ सय ३० वर्षअघि स्वतन्त्र राष्ट्र भएर बाँच्न सुरु गरे पनि ।

आफ्ना केटाकेटीलाई राम्रो मानिस हुन उत्प्रेरित गर्ने दायित्व अभिभावकको हो । शिक्षकले विद्यार्थीलाई सृजनशील, परिश्रमी, अनुशासित र मर्यादित हुन सिकाउँछ ।

गिभ अस ए रोल मोडेल (हामीलाई आदर्श व्यक्ति देऊ) भन्ने दोस्रो खण्डमा लेखकले युवाजमातसँग भएको आफ्नो छलफल सँगालेका छन् । उनी युवाहरूको उत्साह एवं आशाबाट प्रेरित छन् र भन्दछन्— “भारतीय युवाजमातले आफू समृद्ध देशका नागरिक हुन योग्य छौं भन्ने बुझ्नुपर्दछ । त्यसो भए मात्र उनीहरू जिम्मेवार र प्रज्वलित हुन्छन् ।” विकसित देशका बासिन्दाले समृद्ध देशको नागरिक भएर बाँच्ने सपना देखे, सो अवस्थामा पुग्ने कर्म गरे र त्यहाँ पुगे । सम्पत्ति आर्जन गर्नु पाप हो भन्ने तर्क कलामलाई मान्य

छैन । उनी भन्छन्— “भौतिक र अध्यात्म दुवै भगवानका सृष्टि हुन्, तसर्थ राम्रो जीवन बाँच्ने अपेक्षा बेठीक होइन, तर स्रोत प्राप्त गर्न मरिमेटर मेहनत गर्नुपर्दछ ।”

युवापुस्तालाई असल जीवन प्राप्त गर्ने बाटोमा लगाउन शिक्षक र अभिभावकको ठूलो जिम्मेवारी छ । आफ्ना केटाकेटीलाई राम्रो मानिस हुन उत्प्रेरित गर्ने दायित्व अभिभावकको हो । शिक्षकले नै विद्यार्थीलाई सृजनशील, परिश्रमी, अनुशासित र मर्यादित हुन सिकाउँछ । अभिभावक र शिक्षकको समर्पणले युवापुस्ताको काँचुली फेरिन्छ । अभिभावक र शिक्षकले केटाकेटीहरूलाई सपना देख्न स्वतन्त्र छाडिदिनुपर्दछ भन्छन्— कलाम । सपना देख्नेले नै नयाँ विचार सृजना गर्दछन् र देशले प्रगति गर्दछ ।

नेताहरू र कुले विद्यार्थीहरूमाभू पुग्नुपर्दछ र उनीहरूको विचार सुन्नुपर्दछ । यसो गर्दा नेताहरू आफ्नो दृष्टि व्यापक बनाउन सक्दछन् । आसामको एक छत्रले ब्रह्मपुत्रको पानी तामिलनाडुमा अथवा राजस्थानमा लान सकिन्न भनेर गरेको प्रश्नलाई कलाम भारतका नदीहरू जोड्ने योजनासँग गाँस्दछन् । प्राकृतिक स्रोतमा विभिन्न राज्यबीच चलिरहने खिचातानी र असहयोगका कारण प्राकृतिक स्रोतहरू मानव उन्नतिको निमित्त उपयोग गर्न नपाइएकोमा उनी चिन्तित छन् । सानैदेखि आतङ्क र आतङ्कवादीका बारे सुन्ने गरेका केटाकेटीहरूको भविष्य कस्तो होला भन्ने प्रश्नले कलामलाई गम्भीर बनाएको छ । उनी भन्छन्— “कतिपय अवस्थामा हामी आफैँ नै आतङ्कवादीलाई जन्म दिन्छौं, राजनैतिक र आर्थिक रूपले एक्लो पारेर ।”

दूरदृष्टि

हरेक समाजले आदर्श व्यक्तिलाई स्थान दिनुपर्दछ र युवापुस्ताहरू त्यस्ता व्यक्तिको खोजी गरिरहेका हुन्छन् । तेस्रो खण्डमा लेखकले कसरी दूरदृष्टि राख्ने नेताले लक्ष्यमा पुग्न अरुलाई डोच्याउँदछन् र मुलुकको सपना साकार पार्दछन् भन्ने विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछन् । यस्ता नेताहरूले आफू र आफ्नो परिवारभन्दा मुलुकलाई ठूलो मान्दछन् । यस्ता चरित्रका कारण उनीहरू मुलुकलाई उन्नत बनाउँदछन् र यस्ता व्यक्तिका अनुयायी हजारौँ बन्दछन् ।

पूर्वीय गणित ज्योतिषशास्त्रका प्रणेता आर्यभट्ट (४७६ ए.डी.), ब्रह्मगुप्त (५९८ ए.डी.) र भास्कराचार्य (११४ ए.डी.) बाट अत्यन्त प्रभावित छन् कलाम । उनी भन्छन्, “अल्बर्ट आइन्स्टाइनलाई भारतीय सभ्यताले गणना गर्न सिकाएकाले आधुनिक विज्ञानको विकास भएको हो ।” श्री निवास रामानुजन (१८८७-१९२०) ले भारतको वैज्ञानिक गुरुपरम्परालाई निरन्तरता दिए भने सी. भी. रमन र एस. चन्द्रशेखरजस्ता नोबेल पुरस्कार विजेताहरूले

शिक्षकको वैज्ञानिक परम्परा धाने । भारतको विज्ञानलाई माथि उठाउन उनीहरूले ठूलो योगदान दिए । स्वतन्त्र भएपछि विज्ञान-प्रविधि क्षेत्रमा अग्रगति दिने होमी भावा, सी.भी. रमन र विक्रम साराभाइले सुरु गरेको शोधकेन्द्रहरूमा आज हजारौँ वैज्ञानिकले अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने गर्दछन् । कलामका आदर्श व्यक्तिहरू यिनै हुन् ।

कलामका अनुसार विश्व रङ्गमञ्चमा दुईवटा वास्तविकता टड्कारो देखिन्छन्— (१) भइरहने लडाइँ र (२) लडाइँका सामग्री उत्पादनबाट वैज्ञानिक/औद्योगिक/व्यवस्थापकीय र आर्थिक समुन्नति । उनी तर्क गर्दछन्— “भारतले अत्याधुनिक हतियार बनाउनुपर्दछ र विश्वबजारमा प्रमुख निर्यातक बन्नुपर्दछ । सैनिक शक्तिबाट पनि आर्थिक समुन्नति प्राप्त गर्न सकिने वर्तमान विश्वको यथार्थ हो ।” उद्योगधन्दा पछि परेका देशहरूलाई मूल्य अभिवृद्धिमा जान सल्लाह दिन्छन्— लेखक । कृषि उद्योग, माछा-मासु उद्योग, जैविक विविधताको उपयोग यस्ता क्षेत्र हुन् । डा. भर्गिज कुरियनलाई पनि कलाम आदर्श व्यक्ति मान्दछन् । कुरियनले भारतलाई दूध उत्पादन र प्रशोधनमाथि पुऱ्याए, कृषकले उत्पादन गरेको वस्तुको मूल्य अभिवृद्धि गर्ने बाटो देखाए ।

अढाई करोड नेपालीको प्रज्वलित मन देशको अथाह स्रोत हो, जुन सिर्जनाका लागि पस्किरहेको छ ।

वैज्ञानिकले प्रयोगशालाभित्र काम गरेर मात्र हुँदैन, उनको ज्ञान समाजको विकासका लागि उपयोग हुनुपर्दछ । कलामको व्याख्यालाई नेपालको हालको स्थितिसँग पनि जोड्न सकिन्छ । नेपाली समाजमा व्याप्त दरिद्र मानसिकता र आहारिसे प्रवृत्तिले न त दूरदृष्टि भएकाहरूको पहिचान गर्न सक्थे, न त तिनलाई काम गर्ने मौका दियो । गणित र ज्योतिषशास्त्रका पण्डित नयराज पन्त नेपालका उच्चकोटीका वैज्ञानिक थिए । स्वर्गीय अमृतप्रसाद प्रधान, डा. सुरेशराज शर्मा, डा. दयानन्द बज्राचार्य, डा. उदयराज खनाल र डा. विश्वनाथ अग्रवालहरू शिक्षा तथा विज्ञानको क्षेत्रमा दूरदृष्टि राख्ने नेपाली शिक्षक वैज्ञानिक हुन् । उनीहरूको नेतृत्वबाट नेपाली जनताले थुप्रै उपलब्धि हासिल गर्न सक्नुपर्ने थियो, तर असहिष्णु नेतृत्व परम्पराले यस्तो बौद्धिक स्रोतलाई जनता र मुलुकको भलाइ गर्न उपयोग हुनै दिएन ।

सन्तहरूको सत्सङ्गबाट सिक्ने (*लर्निङ फ्रम सेन्ट्स एन्ड सियर्स*) भन्ने खण्डमा लेखक भन्दछन्— “सम्पत्ति आर्जनबाट प्राप्त समुन्नति र मूल्य-मान्यतामा आधारित समाज माथि उक्लिन

सक्नेछ।" धार्मिक केन्द्रहरूमा भएका स्वास्थ्य र ध्यानलाई समायोजन गरिएको प्रयासबाट कलाम उत्साहित छन्, तर ५०-६० वर्षको प्रयासका बाबजुद भारत आर्थिक रूपले कमजोर, सामाजिक रूपले अस्थिर, सुरक्षाका दृष्टिले आत्मनिर्भर हुन नसकेको र चेतनाको स्तर वृद्धि गर्न नसकेका कारण खस्कंदो सामाजिक मूल्य-मान्यता हो भन्ने निकर्योल छ-लेखकको। तसर्थ, उनी नैतिक र आध्यात्मिक वातावरण निर्माण गर्न जोड दिन्छन्।

नैतिकताविना देशप्रेम, देश र समाजप्रतिको सम्मान र दायित्वबोध प्राप्त हुँदैन।

यो क्रम कहाँबाट सुरु गर्ने? कृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य, जलस्रोत, आध्यात्ममध्ये केलाई प्राथमिकता दिने? एकीकृत मोडेल बनाउनुपर्ने हो कि? पर्ने भए कसरी? कलामले यस्ता थुप्रै प्रश्न सोधेका छन्। नैतिकता र आध्यात्मलाई विकाससँग जोड्नु सजिलो पनि छैन। उनी भन्छन्- "नैतिकताविना देशप्रेम, देश र समाजप्रतिको सम्मान र दायित्वबोध हुन असम्भव छ।" अब्दुल कलामले युवा विद्यार्थीबाट धेरै आशा गरेका छन्। 'असल विचार हामीलाई सबैतिरबाट प्राप्त होऊन्' भन्ने ऋग्वेदको मन्त्र उल्लेख गर्दछन् उनी। यसरी दुईधरी धर्म सभिमिश्रण गरेको देख्दा दक्षिण एसियाली उपमहाद्वीपीय सभ्यताप्रति गर्व गर्न मन लाग्दछ।

देशप्रेम

एक अर्ब जनसङ्ख्या, औद्योगिक पूर्वाधार, वैज्ञानिक र आणविक क्षमता हासिल गरेको भारत जुन उचाइमा पुगनुपर्ने हो, सो उचाइमा पुग्न सकेको छैन। उनी भन्छन्- "सैनिक शक्ति नै आर्थिक समुन्नतिको बाटो हो। विभाजित मानसिकता, विगतको उपलब्धि बिर्सने र भविष्यप्रति विश्वास नगर्ने चरित्रले निराशा र कुण्ठा मात्रै दिन्छ। शक्तिलाई सबैले पुग्ने हुँदा शक्तिशाली बन्नपर्दछ।" देशभक्ति बारेको *पेद्रियोदिजम बियोन्ड पोलिदिक्स एन्ड रिलिजन* भन्ने पाँचौं अध्यायमा लेखक भन्छन् बुद्धिमान् व्यक्ति धर्म र राजनीतिलाई मिश्र बनाउने साधनका रूपमा प्रयोग गर्दछन्, जबकि भारतमा भने यो विखण्डन हुने हतियारका रूपमा प्रयोग भएको छ भन्ने तर्क गर्छन् उनी।

छैटौं अध्यायले *द नलेज सोसाइटी* को व्याख्या गर्दछ। ब्रिटिस साम्राज्यले भारतीय जनतालाई सोच्न नसक्ने जमातको रूपमा व्याख्या गरेको थियो। यो ठीक थिएन भन्छन्, कलाम। विश्वसाहित्यमा नोबेल पुरस्कार प्राप्त गर्ने रवीन्द्रनाथ टैगोर भारतका आदर्श व्यक्ति निस्के। विवेकानन्दजस्ता सन्तले नयाँ मूल्य

र मान्यता स्थापना गरे। आधुनिक कालमा अमर्त्य सेनजस्ता विद्वान्ले यो क्रम कायम राखेका छन्। आज भारतले ज्ञान आर्जन गरी फड्को मारेको छ, तर पनि स्थानीय ज्ञानको उचित प्रयोग हुन सकेको छैन, जसले आत्मनिर्भर बन्ने बाटो खोले। फलस्वरूप गाउँहरू परामुखी र परनिर्भर भएका छन्। कलाम भन्छन्- "उपलब्ध र आर्जन गरिएको ज्ञान प्रयोग गरी देशको समग्र विकास गर्न 'ज्ञानी समाज' (नलेज सोसाइटी) बन्नु आवश्यक छ।" विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय र शोधकेन्द्रहरूबाट प्राप्त हुने ज्ञानलाई विकास-प्रक्रियामा समाहित गर्ने ढाँचा जरुरी हुन्छ। चुनौती हो, उपलब्ध विभिन्न ज्ञानपुञ्जलाई समायोजन गर्ने। ज्ञानी समाजका दुईवटा लक्ष्य हुन्छन्- विकास र समृद्धि। भारतले ज्ञानको उपयोग गरी 'ज्ञानशक्ति' बन्नुपर्ने लक्ष्य पनि राख्ने गर्नुपर्दछ भन्छन् लेखक। परिवर्तनका लागि उनी युवापङ्क्तिातिर सङ्केत गर्दै भन्छन्- "पारम्परिक ज्ञानलाई आधुनिकसित समायोजन गर्न युवाको गतिशील नेतृत्व आवश्यक छ।"

सूचना-प्रविधि, जैविक प्रविधि, अन्तरिक्ष प्रविधि, जलवायु भविष्यवाणी, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन, दूर-उपचार, दूरशिक्षा तथा सूचना-प्रविधि र मनोरञ्जन मिश्रित 'सूचरञ्जन' हिजोआज प्रयोग हुने विधि हुन्, जसविना देशविकास सम्भव छैन। उत्पादन वृद्धि र व्यवस्थापन सुधार्ण आधुनिक ज्ञान आवश्यक पर्दछ। व्यापार र शिक्षाको पूर्वाधार गाउँमा पुऱ्याउन नसके गाउँ र सहर दुवै बस्नयोग्य हुनेछैनन्। 'नलेज सोटाइटी' को प्रसङ्ग नेपालसित पनि जोड्न सकिन्छ तर नकारात्मक रूपमा।

नेतृत्वमा पुगेका युवा जमात र सांसदको घटेको औसत आयुले ज्ञान उपभोग गरी विकास गर्ने नयाँ सोच नेपालमा पनि आउने सम्भावना देखिन्छ।

हामीकहाँ 'नलेज सोसाइटी' को त कुरै छैदैन, दोस्रो विश्वविद्यालयको जन्म हुँदा सौता आएसहर व्यवहार गर्ने, नयाँ कलेज र विश्वविद्यालय खुल्नु हुँदैन भन्ने मानसिकता बोकेकाहरू नीति-निर्माण तहमा छन्। नेतृत्वमा पुगेका युवाजमात र सांसदको घटेको औसत आयुले ज्ञान उपभोग गरी विकास गर्ने नयाँ सोच नेपालमा पनि आउने सम्भावनाचाहिँ देखिन्छ।

शक्तिहरूको समायोजन (*गेडिङ द फोर्स* *दुगेदर*) भन्ने सातौं खण्डमा लेखक देशविकासका लागि एकीकृत तरिका अपनाउनुपर्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछन्। चुस्त प्रशासन, उच्च तहको शिक्षा, विकास

गतिविधिमा राजनीतिको न्यून हस्तक्षेप समृद्धिका पूर्वसर्त हुन्। गरिबका लागि खाद्यसुरक्षा, सबैका लागि सामाजिक सुरक्षा र देशका लागि राष्ट्रिय सुरक्षा प्राप्त गर्न सकेमा मात्र देश विकसित हुनेछ, तर पारदर्शिताविना यो स्थितिमा पुग्न सम्भव छैन। भारतमा लोकतन्त्र संस्थागत गर्ने नेताहरूले ६० वर्ष सङ्घर्ष गरे पनि पारदर्शिता भने नारामा मात्रै सीमित भएको छ। युवाजमातले पारदर्शिता ल्याउन क्रान्ति नगरे लोकतन्त्र रोगतन्त्रमा परिणत हुने धारणा राख्छन्- कलाम।

राष्ट्रको नवनिर्माण

आठौं अध्यायमा लेखक राष्ट्रको मूल आधार आत्मनिर्भर गाउँ हो भन्दै शिक्षा, स्वास्थ्य, इलम, पेसा र व्यवसाय गाउँहरूमा पुऱ्याएर उपलब्धि हासिल हुन सक्दछ भन्ने प्रस्ताव प्रस्तुत गर्दछन्। नवौं परिच्छेदमा उनी कल्पना गर्दछन्- २० वर्षभित्र भारत साक्षर हुनेछ र गरिबीमुक्त देश बन्न सक्दछ; आदर्श नेताहरूले सरकार सञ्चालन गर्नेछन्, विज्ञान र प्रविधिको व्यापक उपयोग हुनेछ। सपना देख्न सक्ने नेतृत्व र सपनालाई कार्यमा बदल्न सक्ने कर्मचारीतन्त्र आवश्यक पर्दछ, तर काम गर्ने परिपाटीमा आमूल परिवर्तन नभई यो सम्भव छैन।

नेपालीको मनोबल उच्च पार्न पनि यस पुस्तकले प्रेरणा दिन्छ। त्याग र मुलुकप्रति समर्पण नभएका नेतृत्वपङ्क्तिका कारण देखिएको परिस्थिति र शून्य प्रायः विकासका कारण नेपाली युवापङ्क्ति हातमा पासपोर्ट लिएर भौँतारिरहेका छन्। आफ्नो देशलाई आउँदो २०-२५ वर्षमा समृद्ध र पारदर्शी बनाउने जिम्मा युवापङ्क्तिकै हो। आफूलाई विश्वको ज्ञानसँग परिचित राखी शिक्षा आर्जनद्वारा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती हो। अढाई करोड नेपालीको प्रज्वलित मन देशको अथाह स्रोत हो, जुन सिर्जनाका लागि पर्खिरहेको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सेवाक्षेत्र सबैतिर पारदर्शिता स्थापना गरी 'पारदर्शी नेपाल' बनाउने हाम्रो नारा हुनुपर्नेछ।

कलामको पुस्तकले दिएको अर्को सन्देश हो- हरेक देशको विशिष्टता र सिर्जनाशीलताको पहिचान। प्रगति गर्ने भन्दैमा हामी अमेरिका, जापान वा स्विजरल्यान्ड बन्न सक्दैनौं, त्यो उचित हुँदैन। ती देशले आफ्नो समाज, राजनीति र परिवेशमा प्रवर्धन गरेको सिद्धान्त हाम्रोतिर ठाक्कै प्रयोग गर्न मिल्दैन, तर त्यो भन्दैमा हामी कुवाको ब्याङ बन्ने होइन। उनीहरूले के, कसरी गरे भन्ने बुझ्नु-जान्नु जरुरी छ। र, सिद्धान्तलाई हालको हाम्रो सन्दर्भमा अनुकूल बनाउनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक। ■

(निजी क्षेत्रमा नेपालको पहिलो इन्जिनियरिङ कलेज स्थापना गर्ने डा. दीपक भट्टराई इन्जिनियरिङ विषयकै अध्यापनमा संलग्न छन्।)

३

समीक्षक: मनिषा सुवेदी

The World is Flat

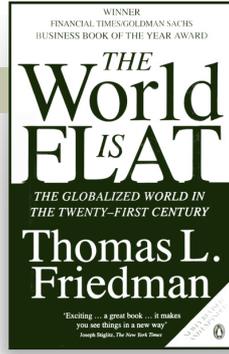
The Globalized World in Twenty First Century

By Thomas L. Friedman

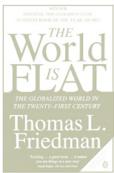
Penguin Books England, 2006

ISBN: 13: 978-0-141-02272-7

PAGES: 566+5

के संसार समथर हुँदैछ?

न्यूयॉर्क टाइम्सका नियमित स्तम्भकार थोमस फ्रिडम्यान अमेरिकी वरिष्ठ पत्रकारहरूमध्येमा पर्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधि र आर्थिक विषयहरूबारे लेखिएका उनका तीनवटा पुस्तकले पुलित्जर पुरस्कार प्राप्त गरिसकेका छन्। सन् २००५ को अप्रिलमा उनको 'द वर्ल्ड इज फ्ल्याट' नामक पुस्तकको पहिलो संस्करण बजारमा आयो, तर एक वर्ष पनि नबित्दै सन् २००६ को जनवरीमा फ्रिडम्यानले पुस्तकको दोस्रो र परिमार्जित संस्करण निकाले। "यति छोटो समयमा नै नयाँ संस्करण किन?" भूमण्डलीकरण रफ्तारको सहयोग लिँदै फ्रिडम्यान उत्तर दिन्छन्- "किनभने मैले गर्न सकेँ र गर्नुपर्छ।"

पृथ्वी गोलो छ, समथर होइन भन्दै ग्यालिलिओले तत्कालीन इसाई धर्मगुरुद्वारा निर्देशित ज्ञानलाई चुनौती दिएका थिए। फलस्वरूप उनले जेलनेल भोग्नुपऱ्यो। विश्वइतिहासको यस सन्दर्भमा फ्रिडम्यानको 'संसार समथर छ' भन्ने शीर्षक भएको पुस्तकले जो कोहीको मनमा पनि कौतूहलता जगाउँछ। प्रश्न उठ्छ- संसार किन र कसरी समथर हुन पुग्यो? १९९० पछि सुरु भएको भूमण्डलीकरण र सूचनाको आदानप्रदानमा भएको अभूतपूर्व विकास एवं त्यसका कारण विश्वका विभिन्न भागमा बस्ने व्यक्तिहरूबीच बढ्दो संसर्गलाई प्रतीकका रूपमा समथर भनिएको छ।

फ्रिडम्यान पाठकलाई यस पुस्तकमा आफूसँगै यात्रा गराउँछन्, आफूले अन्तर्वार्ता लिएका व्यक्तिहरूको छवैमा बसाउँछन् र उनीहरूलाई आफ्ना श्रीमती, छोरीहरू र साथीसँगै परिचित

गराउँछन्। उनी पाठकलाई समथर हुँदै गएको विश्वको मानचित्र व्याख्या गर्दछन्। उनले गरेका सूचना-प्रविधिको सूक्ष्म वर्णन सो विषयमा चाख नलाने पाठकलाई भने फर्को लाग्न सक्दछ, यद्यपि समग्रमा पाठकलाई पृथ्वी कसरी समथर हुँदै छ भन्ने कुरा बुझाउन लेखक सफल छन्। फ्रिडम्यानका लागि भूमण्डलीकरण व्यापार र सञ्चार प्रविधिले बुनिएको सांसारिक सञ्जाल हो। लेखकको भारतको बैङ्गलोर यात्राबाट पुस्तक सुरु हुन्छ। त्यस सहरको गल्फ कोर्समा पहिलो 'टी' हाल्न लाग्दा उनको क्याडीले (गल्फ खेलमा सहयोगी) उनलाई माइक्रोसफ्ट वा आई.बी.एम.मध्ये एउटालाई ताक भन्दा फ्रिडम्यान रन्थिनिन्छन्। सहरमा इन्फोसिस नामक कम्पनीको मुख्य अधिकारी नन्दन नेनेलकानीले उनलाई 'द प्लेइड फिल्ड इज बिइड लेभल्ड' भनेपछि फ्रिडम्यानले समथर संसारबारे सोच्न थालेका रहेछन्।

भूमण्डलीकरण

सन् १९९० को दशकपछि भूमण्डलीकरणले निकै चर्चा पाए पनि यो प्रक्रिया वास्तवमा भन्दा ५०० वर्षअघि सन् १५०० तिर सुरु भएको हो। खगोलशास्त्रको विकास र जहाज यात्राको सुरुवातले पनि भूमण्डलीकरणको क्रमलाई सहयोग पुऱ्यायो।

भूमण्डलीकरणको पहिलो चरण सन् १५०० देखि १८०० सम्म चल्यो। यस कालखण्डमा युरोपेलीहरूले पानीजहाज प्रयोग गर्दै व्यापारिक यात्रा गर्न सुरु गरे। भास्कोडी गामा र क्रिस्टोफर कोलम्बसले भारत र अमेरिका पत्ता लगाए। मुलुकहरूबीच व्यापारिक सम्बन्ध सुरु भयो। व्यापारमा लाग्ने मुलुकहरूका आ-आफ्नै रूचि थिए।

युरोपेली राष्ट्रहरूले अमेरिकालगायत विश्वका अन्य थुप्रै मुलुकलाई आफ्नो उपनिवेश बनाए। विशाल र ठूलो मानिएको विश्व त्यस्तो नभएर मध्यम खाले मात्रै हो भन्ने धारणा यस युगमा विकास भयो।

भूमण्डलीकरणको दोस्रो युग लगभग सन् १८०० देखि सन् २००० सम्मको कालखण्डलाई लिन सकिन्छ। यस युगमा पृथ्वीको आकार मध्यमबाट सानोमा भऱ्यो। यसै कालखण्डमा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धलगायत विभिन्न राष्ट्रबीच थुप्रै भैभगडा भए। यस युगमा संसारलाई बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले पहिलेको तुलनामा निकै नजिक ल्याए। उपनिवेशवाद मान्य भएन। बीसौँ शताब्दीको तेस्रो दशकतिर आइपुग्दासम्म उपनिवेश भएर रहेका मुलुकहरूले स्वाधीनता आन्दोलन सुरु गरे र १९५० आइपुग्दासम्म स्वतन्त्र हुन थाले। १९४७ मा छिमेकी राष्ट्र भारत र पाकिस्तान बेलायतबाट स्वतन्त्र भए।

पृथ्वी गोलो छ समथर होइन भन्दै ग्यालिलिओले तत्कालीन इसाई धर्मगुरुद्वारा निर्देशित ज्ञानलाई चुनौती दिएका थिए।

अगिल्लो तीन सय वर्षको तुलनामा यी दुई शताब्दीमा विश्वमा युगान्तकारी परिवर्तन भयो। १८०० तिर मोर्स कोडबाट सन्देश आदानप्रदान गर्ने विश्वमा सन् २००० सम्म आइपुग्दा इमेल, इन्टरनेट र वर्ल्डवाइड वेबको नयाँ संसार जन्म भयो। विश्व अहिले भूमण्डलीकरणको तेस्रो युगमा प्रवेश गर्दै मध्यम आकारबाट पनि अझ सानो बन्दै छ। यस युगमा विश्वका बासिन्दाहरूबीच निकै द्रूत गतिमा संसर्ग बढ्दै छ। फ्रिडम्यानकै भाषा प्रयोग गर्ने हो भने पनि पृथ्वी तीव्र दरमा समथर हुँदैछ। संसर्ग मात्रै होइन, उनीहरू सहकार्य र एक-अर्कासित प्रतिस्पर्धा पनि गर्दैछन्।

भूमण्डलीकरणको प्रथम युगको फाइदा विशेषगरी युरोपेलीहरूले प्राप्त गरे। व्यापार र उपनिवेशको माध्यमबाट उनीहरू आफ्नो साम्राज्य बढाउन सफल भए, अर्थव्यवस्था दऱ्हो बनाए। त्यति मात्रै होइन, आफूले फाइदा लिइरहने थुप्रै बाटो र माध्यमहरू विश्वभर स्थापना गर्न उनीहरू सफल भए। दोस्रो कालखण्डमा उत्तर अमेरिका आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक शक्तिराष्ट्र पुँजीवादी खेमाको नाइकेका रूपमा विश्वमञ्चमा स्थापित भयो। यसै कालखण्डमा साम्यवादी खेमाअन्तर्गतका मुलुकहरूको नेता थियो पूर्व सोभियत सङ्घ। विश्व दुई खेमामा बाँडिएको थियो, तर यो विश्वव्यवस्था १९८० को दशकको अन्त्यतिर आइपुग्दा कायम रहेन। हाल चल्दै गरेको भूमण्डलीकरणको तेस्रो युगको सुरुवात १९८० को दशकको अन्त्यतिर भयो, जसलाई फ्रिडम्यान समथर बन्ने यात्राको एउटा पाइला भन्दछन्। उनका अनुसार विश्वलाई समथर पार्ने तीन कारण छन्, ती हुन्-

- १) राजनीतिक घटनाक्रम
- २) सिर्जना र
- ३) बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू

राजनीतिक घटनाक्रमको दृष्टिबाट पृथ्वी समथर हुन सुरु गरेको मिति ११ सेप्टेम्बर १९८९ हो। त्यस दिन बर्लिनको पर्खाल भत्कियो। अर्थशास्त्री अमर्त्य सेनका अनुसार बर्लिनको पर्खालले पूर्वी जर्मनीका जनतालाई विश्वव्यापी अर्थप्रणालीसँग छुट्ट्याएर राखेको थियो। पर्खाल भत्केपछि त्यो स्थिति रहेन। जर्मनी मात्रै होइन, पूर्वसोभियत युनियनअन्तर्गतका सदस्यराष्ट्रहरूले पनि अरु मुलुकहरूसित सम्बन्ध जोड्न थाले।

डटकम कम्पनीहरूको सुरुवात सिर्जनात्मक परिवर्तनको कडी थियो, जसले सञ्चार प्रविधिलाई अगि लैजान सहयोग गयो। फलस्वरूप व्यक्तिहरू विश्वको कुनै एक स्थानमा बसीबसी विश्वव्यापी रूपमा अरुसित काम गर्न सक्ने भए। कम्प्युटर सफ्टवेयर, इन्टरनेट र वर्ल्डवाइड वेबले यो सम्भव बनायो। बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू भूमण्डलीकरणको दोस्रो कालखण्डदेखि नै सक्रिय थिए। यस्ता कम्पनीहरूले गर्ने उत्पादनहरू पेप्सी, कोकाकोला, कोलगेट, रेभलन इत्यादि आज विश्वव्यापी भएका छन्। फ्रिडम्यानको पुस्तकको परिवेश भारत हो, जहाँ १९८९ को परिवर्तनपछि अमेरिकी बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको उपस्थिति सुरु भयो। त्यसअगि पूर्वसोभियत सङ्घलगायत समाजवादी खेमासित राजनैतिक रूपमा नजिकै रहेको भारतमा पश्चिमी निजी कम्पनीहरूको खासै भूमिका थिएन।

कलकेन्द्र र 'आउट सोर्सिङ'

संसार समथर भइरहेको भन्ने धारणाले प्रेरित भई लेखक आउट सोर्सिङ (तेस्रो विश्वका मान्छेहरूलाई बनिबुतो दिने व्यवस्था) को बखान गर्छन्। इन्फोसिसजस्ता भारतीय कम्पनीहरूको उपलब्धिलाई पुस्तकले अतिरञ्जित रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। फ्रिडम्यान भन्छन्— "नन्दन नेल्कानीले बैङ्गलोरमै बसीबसी टेली सम्मेलनद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विचार आदानप्रदान गर्दछन्।" नेल्कानी मात्रै होइन, हिजोआज यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय टेली सम्मेलन नेपाली अनुसन्धानकर्ताहरू पनि लन्डन र अमेरिकाको कोलोराडोमा कार्यरत आफ्ना सहकर्मीहरूसित गर्ने गर्दछन्। विश्वलाई प्रविधिले साँच्चै नै नजिक ल्याएको छ।

व्यापार र उपनिवेशको माध्यमबाट उनीहरू आफ्नो साम्राज्य बढाउन सफल भए।

पुस्तकमा भारत र चीन आउट सोर्सिङका 'सुपर पावर'का रूपमा चित्रित छन्। आउट सोर्सिङका मुख्यतया दुई पक्ष छन्— सेवा प्रदान (टेलिबजार, कलकेन्द्र) र उत्पादन। अङ्ग्रेजी बोल्न जान्ने भारतीयहरू सेवा प्रदान गर्ने काममा सहभागी छन् भने चिनियाँहरू उत्पादनका काममा। चिनियाँ

उत्पादनको वास्तविकता अमेरिकी पसल शृङ्खला वालामार्टमा देखिन्छ। यो शृङ्खलाले २००४ मा १८ अर्ब डलरबराबरको सामान चिनियाँ आपूर्तिकर्ताहरूबाट आयात गरेको थियो।

सेवाक्षेत्रमा आउट सोर्सिङ गर्ने प्रक्रिया अमेरिकामा थोरै पैसा र कम आत्मसम्मानजनक मानिने काम-कारबाही अङ्ग्रेजी बोल्न जान्ने तेस्रो विश्वका खास गरी भारतका कामदारहरूलाई लगाउने तर्कबाट निर्देशित छ। यसो गर्दा कामदारहरूले आफ्नो देशमा भन्दा सम्मानजनक काम र बढी तलब पनि पाउँदछन्। फ्रिडम्यानका अनुसार अमेरिकीहरूले २००३ मा तिर्नुपर्ने २५ हजार डलरको काम भारतबाट आउटसोर्सको माध्यमद्वारा भयो। यो रकम बढेर २००४ मा १ लाख ९० हजार डलर र २००५ मा ४१ लाख डलर पुगेपछि आउट सोर्सिङको भूमिका बढ्दै गरेको प्रस्ट हुन्छ, तर यो बाटो आलोचित नभएको भने होइन।

२००४ मा भएको चुनावमा डेमोक्याटिक पार्टीका उपराष्ट्रपति उम्मेदवार वव एडवार्ड्स आउट सोर्सिङको विरोधमा उभिएका थिए। भारतीय लेखिका अरुन्धती राय कलसेन्टरले स्थानीय समाजमा सांस्कृतिक विचलन ल्याएको तर्क अघि सार्छिन्। खास गरी कम्मरमुनि भर्न लागेको पाइन्ट, कानमा मुन्दा लगाउने खास किसिमको अमेरिकी हिपहप प्रवृत्ति जताततै मौलाएको छ। हामीकहाँ पनि यो प्रवृत्ति हावी हुन थालेको छ, यद्यपि पश्चिमी समाजमै पनि यस्ता प्रवृत्तिबारे प्रश्न उठाइने गरेका छन्। विश्व आर्थिक मञ्चको विरोधमा डाभोस र अन्यत्र भएका प्रदर्शन विरोधका अरु उदाहरणहरू हुन्।

अमेरिका दुई वर्ष बस्दा टेलिमार्केटिङ गर्नेहरूले फोन गरेर वाक्कै पारेको यस समीक्षकको पनि अनुभव छ। घण्टी बजेपछि फोन दर्ता भएको व्यक्तिको नामथर हेरी उनीहरू हेलो, सतश्रीकाल, सलामवालेकुमजस्ता अभिवादन गर्ने गर्दछन्। उच्चारणबाट फोन गर्ने व्यक्ति अमेरिकी होइन भन्ने श्रोतालाई स्पष्ट हुन्छ। यस्तो अभिवादन सुनी वाक्क भइने हुँदा फोन गर्नेले कुनै उत्तर पाउँदैन। त्यसपछि ऊ 'आर यु इन्डियन' भन्ने प्रश्न तेर्सार्इहाल्छ र हो-होइन भन्न पाउँदा-नपाउँदै बेचुपर्ने सामानको गुणगान र विशेषता बताउन सुरु गर्दछ। क्रेडिट कार्डको बिल तिर्न होस् वा टेलिफोनको बिल समीक्षकले धेरैपटक त्यस्तै खाले बोल्ने तरिका भएका व्यक्तिहरूसँग कुरा गरेको छ। घरको इन्टरनेट बिग्रेको बेलामा मर्मतका लागि अमेरिकाको एसबीसी कम्पनीको नम्बरमा फोन गर्दा दक्षिण भारतको कल केन्द्रको व्यक्तिले मर्मत गर्न सहयोग पुऱ्याएको थियो। भारत मात्रै होइन, हाम्रै नेपालका कम्पनीहरू पनि बिस्तारै भूमण्डलीकरणको यस्तो बजारव्यवस्थामा लागिसकेका छन्। जस्तै मुन्चा डटकम, ठमले डटकमजस्ता कम्पनीहरूसँग विश्वको जुनसुकै कुनाबाट सेवा लिँदा ग्राहक काठमाडौँमा बसेको व्यक्तिसँग कुरा गरिरहेका हुन्छन्।

बर्लिनको पर्खालले पूर्वी जर्मनीका जनतालाई विश्वव्यापी अर्थप्रणालीसँग छुट्ट्याएर राखेको थियो।

सञ्चारको सुविधा विश्वव्यापी भइसकेको कारण यो सम्भव भयो। भारत, बङ्गलादेश र पाकिस्तानमा यो क्रम अगाडि पुगिसक्यो, नेपालमा पनि बढ्दो छ। काठमाडौँमा सार्वजनिक बस वा सफा टेम्पो चढ्दा बजेको मोबाइल आफ्नो कि अर्काको भुक्तिकने स्थिति हुन पुगेको छ। गुगल सर्च, विकिपेडियाजस्ता वेबसाइटले सूचनाको पहुँच बढाएका छन्, तर समथर भइराखेको संसारबाट नेपाल, भारत र ल्याटिन अमेरिकाजस्ता मुलुकका उपल्लो र मध्यम वर्गले मात्रै फाइदा लिएका छन्। काठमाडौँमा बस्नेहरूले इन्टरनेट प्रयोग गर्लान्, फाइदा लेलान् तर कालिकोट, मुगु वा बाँके, बर्दिया वा सिराहामा बस्ने र हातमुख जोर्न धौधौ परिरहेका व्यक्तिहरूका लागि पृथ्वी समथर होस् वा गोलो के मतलब ? फ्रिडम्यान पनि भन्छन्— "समथर विश्वको फाइदा सहरियाहरूले मात्रै उपभोग गरिरहेका छन्, तर अलि पर गाउँका हजाराँ भोकमरी र रोगसँग लडिरहेका छन्।" यस्तै स्थिति भारतको हैदराबाद वा गुडगाँवको सेरोफेरोमा पनि देख्न सकिन्छ। फ्रिडम्यान भन्छन्— "स्थानीय सरकारहरूले समथर भइरहेको विश्वमा गाउँका बासिन्दा पनि सहभागी हुन समर्थ हुने वातावरण बनाउनुपर्दछ।"

एड्स, पोलियो, पानीजन्य रोग, उच्च बालमृत्युदर, चेलीबेटी बेचबिखन, कुशासन, भ्रष्टाचार, अधिक्षा र अनुशासनहीनता विकासशील मुलुकलाई समथर बन्न नदिने समस्या हुन्। फलस्वरूप यी मुलुकहरू समथर विश्वमा सहभागी हुन सकेका छैनन्। फ्रिडम्यानका शब्दमा— "उनीहरू सुनौलो भविष्यको सपना देख्न चाहँदैनन्, बरु चाँडो मृत्युवरण गर्न पाउने चाहना राख्छन्।" रोगव्याधि विकासशील मुलुकका वास्तविकता भए पनि लेखकको यो व्याख्यामा सहमत भने हुन सकिँदैन। विकासशील मुलुकहरू यो स्थितिमा रहिरहन ऐतिहासिक, आर्थिक र सामाजिक कारणहरू छन्। यद्यपि उनका आफ्नै कमी-कमजोरी नभएका होइनन् तर भैगो, गर्न सकिएन, आत्महत्या गरौँ भन्ने कोही छैनन्।

ऐतिहासिक, आर्थिक र सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा कृष्ण, रिस र निराशाले सन् २००१ को सेप्टेम्बर ११ को घटना भयो भन्छन् फ्रिडम्यान। भारत र पाकिस्तानका मुसलमानबारे तुलना गर्दै फ्रिडम्यान पाकिस्तानी मुसलमानलाई अतिवादीका रूपमा प्रस्तुत गर्छन्। उदाहरण दिँदै उनी भन्छन्— "सन् १९४७ को विभाजनपछि भारतमा बसोबास गर्दै आइरहेको एउटा परिवारको नवयुवकलाई तिमी के गर्न चाहन्छौ ? भन्ने प्रश्न गऱ्यो भने जवाफमा ऊ ठूला आलिसान महल, गाडी, व्यापार भन्दछ। पाकिस्तानमा बसोबास गरेको परिवारको नवयुवकलाई

त्यही प्रश्न सोध्दा उसले आफ्ना विपक्षीलाई छप्काउने र सिध्याउने कुरा गर्छ!" फ्रिडम्यानको यो एकदमै एकोहोरो दृष्टिकोण हो। यस समीक्षक आफैले फ्रिडम्यानले भनेजस्तै आलिसान महल, गाडी, व्यापार गर्ने चाहना राख्ने पाकिस्तानी र पायो भने छप्काइदिन्छु भन्ने भारतीय भेटेको छ। पुलित्जर पुरस्कार प्राप्त लेखकको रचनामा यस्तो सतही धारणा व्यक्त नहुनुपर्ने हो।

समथर भइराखेको संसारबाट नेपाल, भारत र ल्याटिन अमेरिकाजस्ता मुलुकका उपल्लो र मध्यम वर्गले मात्रै फाइदा लिएका छन्।

फ्रिडम्यानको पुस्तकले विश्वमा चल्यै गरेको वर्तमानको एउटा परिदृश्य चित्रण गर्दछ। प्रस्ट छ, व्यापारको भूमण्डलीकरण भइरहेको छ, संसार समथर भइरहेको छ। तर विकसित राष्ट्रहरूले आफ्नो बजारमा अरूले सहभागी हुन नपाउने तगारो ठड्याएका छन्। जबकि विकासशील मुलुकमा बहुराष्ट्रिय कम्पनी र तिनका सहयोगीहरूको आगमन खोल्ने नीति परिवर्तन गर्ने सर्तहरू लादिने गर्दछन्। विश्व बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र एसियाली विकास बैङ्कहरूबाट यस्तो नीति अख्तियार गर्न स्थानीय सरकारलाई दबाव दिइन्छ। यद्यपि विगतमा वासिङ्टन, लन्डन वा अन्यत्रतिर कोरिएका परिवर्तनका खाकाले विकासशील मुलुकहरूमा अपेक्षा गरिएका उद्देश्य हासिल भएनन्, हुन सकेका छैनन्। यस्ता मुलुकका बहुसङ्ख्यक जनताको भविष्य

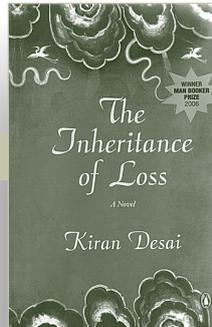
अपठारो र अनिश्चित छ भन्ने वास्तविकता फ्रिडम्यान पनि स्वीकार्दछन्। समथर विश्वमा विकास सर्तको राजनीति हटाउनु जरुरी हुन्छ।

प्रजातान्त्रीकरण, न्याय, नियम र कानून संस्थागत गरिएका मुलुक समथर विश्वबाट फाइदा लिने अग्रपङ्क्तिमा छन्। यस्ता मूल्य स्थापित भएका कारण ती मुलुकका नागरिकहरू राज्यप्रति विश्वास राख्दछन्। विकासशील मुलुकमा यस्तो स्थिति छैन। यो स्थापित गर्ने जिम्मा हरेक मुलुकको आफ्नो हो। विश्वमा सबै बराबर हुनुपर्दछ भन्ने फ्रिडम्यानको मान्यताबारे द्विविधा भने राख्ने ठाउँ छैन। ■

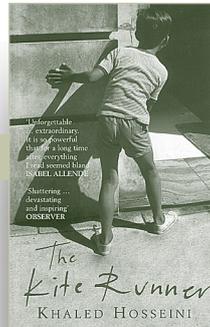
(संयुक्त राज्य अमेरिकाको कनेक्टीकटमा दुई वर्ष बिताएकी मनिषा सुवेदीले वनस्पति विषयमा स्नातकोत्तर गरेकी छिन्।)

समीक्षक: अजय दीक्षित

The Inheritance of Loss
By Kiran Desai
Penguin Books, 2006
ISBN: 0-14-310122-6
PAGES: 324

The Kite Runner
By Khaled Hosseini
Bloomsbury, 2003
ISBN: 0-7475-6653-4
PAGES: 324

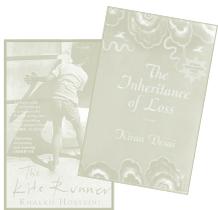
'द इन्हेरिट्यान्स अफ लस' ले बुकर पुस्तक पुरस्कार प्राप्त गर्‍यो। उनको पहिलो उपन्यास 'हल्याबलु इन द ग्वाभा अर्चाड' छापिएपछि फ्रन्डै सात वर्ष लगाएर लेखिएको उनको यो उपन्यास २००६ मा प्रकाशित भयो। भारतको केन्द्रीय सरकार, पश्चिम बङ्गालको राज्य सरकार र 'गोर्खा न्यासनल लिवरेशन फ्रन्ट' (जिएनएलएफ) बीच गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन बिसाउने सहमति भएको फ्रन्डै एक दशकपछि उनले उपन्यास लेख्न सुरु गरेकी हुन्। उपन्यास त्यही आन्दोलनको सेरोफेरोमा केन्द्रित छ।

मोहनदास करमचन्द गान्धीको अहिंसावादी आन्दोलनबाट स्वतन्त्र भएको दक्षिण एसिया (भारत, पाकिस्तान र पछि बङ्गलादेश)^१ मा हिंसात्मक आन्दोलनहरू भए, अझै हुँदै छन्। १९८० को दशकमा गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन भयो। आफ्नो पूर्वी सिमानापारि चलेको यस आन्दोलनबाट नेपाल र नेपाली राजनीतिक वृत्त त्यति प्रभावित भएन, तर सो आन्दोलन सकिएको केही वर्षपछि माओवादी 'जनयुद्ध' ले दस वर्षसम्म नेपाली समाज, राजनीति र अर्थप्रणाली पूर्ण रूपले ढाक्यो। यस्ता आन्दोलनले समाजलाई उथलपुथलै पार्ने रहेछ। तर जीवन र यसका अन्तर्सम्बन्धहरू भने नरोकिने रहेछन्। प्रेम, विछोड एवं खुसीका गाथाहरू अनवरत चलिरहने रहेछन्। कालान्तरमा कलमजीवी एवं लेखक-लेखिकाहरूले यस्ता मर्म उधिन्ने रहेछन्। उदाङ्गो पार्ने रहेछन् समाजलाई ऐनाजस्तै, जीवनको मिठास लिपिबद्ध गरी।

जामनगरबाट कालिङ्पोड

कञ्चनजङ्गको फेदीमा अवकाशप्राप्त जीवन बिताइरहेका भूतपूर्व न्यायाधीश जेमुभाई पोपटलाल पटेलको घरमा कार्यरत भान्छेको छोरा बिजु गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन हिंसात्मक हुँदै गएको थाहा

द्वन्द्वको सेरोफेरोमा दक्षिण एसियाको तस्बिर

भारतीय लेखिका अरुन्धती रायको उपन्यास 'गड अफ स्मल थिङ्स' ले सन् १९९९ को बुकर पुस्तक पुरस्कार पायो। अरुन्धतीले आफ्नो सफलतालाई भूमण्डलीकरणको आलोचना र नर्मदा बचाउ आन्दोलनको पक्षमा समर्पण गरिन्। उनको यो

भुकावले भारतीय मूलधारको समर्थन पाएन, तर बुकर पुरस्कार भारतीयहरूको परिकल्पनामा आइपुगेको छ। यसको उदाहरण हो, हिन्दी कथानक चलचित्र 'बागवान्'। यसमा अभिताभ बच्चनले खेलेको पात्र पत्नीविछोडको वेदना लिपिबद्ध गर्दछ। उपन्यासका रूपमा छापिएपछि कथाले बुकर पुरस्कार प्राप्त गरेको प्रसङ्ग चलचित्रमा देखाइएको छ। हालसालै अर्की भारतीय उपन्यासकार किरण देशाईको उपन्यास

^१ अमर्त्य सेन र मेघनाथ देशाईजस्ता विद्वानहरूले ब्रिटिस साम्राज्यले ओगटेको भागलाई मात्रै दक्षिण एसिया भनेका छन्।

पाएपछि न्यूयोर्कबाट घर फर्केको थियो । टिस्टा नदीको किनारामा सबै लुगाफाटा र कमाइ लुटिएपछि महिलाहरूले लगाउने लामो नाइटी मात्रै लगाएको बिजु आफ्नो बाबु काम गर्ने घरमा आइपुगेको थियो बिहानीपख ।

दुवै उपन्यासको समापनले मानव अन्तर्सम्बन्धको मिठास समेटेको छ ।

हाम्रो पहाडतिर पनि महिलाहरू लामो नाइटी लगाउने गर्दछन् । भन्डै १६ वर्षअघि डोटीको सिलगढी बजारमा नाइटी लगाएका महिलाहरू बजारमा हिँड्दै गरेका पहिलोपल्ट देखा यस समीक्षक उदेकमा परेको थियो । यो चलनलाई देशाईले रमाइलो भ्नापड हानेकी छिन् । उपन्यासमा किरण देसाई लेख्दछिन्— “आलु किन्न भान्छे पुछ्छरको दोकानमा रोकियो । ऊ जहिले पनि आलु त्यहीँबाट किन्दथ्यो, किनभने त्यहाँबाट घर त्यति टाढा थिएन । ऊ काउन्टरमा मालिकनीकी छोरीलाई चलनचल्तीको फेसनअनुसार जहिले पनि लामो नाइटी लगाएर बसेको पाउँदथ्यो । जताततै महिलाहरू नाइटीमा देखिन्थे, पत्नीहरू, छोरीहरू, जी-आमाहरू, भतिजीहरू दोकानतिर हिँड्दै, दिउँसै पानी ओसाँदै राति सुत्न गएको जस्तै खुजुमुज्ज भएको कपडा, दिउँसै राम्रो सपना दृश्य निर्माण गर्दै ।”

जेमुभाइ पटेल रैतीवर्गका बाबुका घरमा जन्मेका थिए । उनका पिताको सानो व्यापार थियो— अदालतमा भाडाका साक्षी आपूर्ति गर्ने । स्मरणशक्ति तीक्ष्ण भएका जेमुभाइ परीक्षामा अब्बल नम्बर ल्याएपछि कानुन पढ्न बेलायत जाने भए । उनी जति तीक्ष्ण थिए, त्यति नै सङ्कुचित । उनको पढ्न जानुअघि स्थानीय व्यापारीकी सुन्दरी छोरी बेला (जस्को बिहेपछि निम्मी नाम रहन गयो) सँग बिहे भयो । पढ्ने खर्च र जहाजमा जाने टिकट दाइजो (दहेज) को रकमले बेहोच्यो । भारत फर्केपछि जेमुभाइ भारतीय ब्रिटिस सरकारको कर्मचारी भए । आफ्नी धर्मपत्नी निम्मीलाई जेमुभाइले कहिले पनि प्रेमले भने हेरेनन् । खटिएको ठाउँमा उनले पत्नीलाई त लगे तर निम्मी घरभित्रै कैदीजस्तै भइन् । काङ्ग्रेस पार्टीको स्थानीय नेताकी पत्नीले निम्मीलाई पनि त्यस क्षेत्रमा आएका जवाहरलाल नेहरूको स्वागत गर्न लगेकी थिइन् । ब्रिटिस सरकारविरोधी नेतालाई आफ्नी पत्नी स्वागत गर्न गएकोमा न्यायाधीशलाई असह्य हुन्छ, निकै गाली गर्दछन् श्रीमतीलाई मुख भन्दै । कहिल्यै जवाफ नदिने निम्मी पहिलोपल्ट मुख खोल्दछिन्, “मुख म होइन, तिमी हो ।” आगो भएका जेमुभाइ निम्मीलाई माइत बस्न पठाइदिन्छन् । छ महिनापछि खबर आउँदछ, निम्मीले छोरी पाइन् । ठूली भएपछि भारतीय वायु सेनामा कार्यरत पारसी पाइलटसित उनको प्रेम हुन्छ । उनीहरू भागेर बिहे गर्दछन्, तर दुवैका परिवारबाट परित्यक्त पनि हुन्छन् ।

१९७० को दशकका भारत र सोभियत युनियनबीच सुमधुर सम्बन्ध थियो । जेमुभाइका

ज्वाइँ सोयुज अन्तरिक्ष यानमा बसी अन्तरिक्षमा जाने यात्री बन्न चुनिन्छन् । छोरी साई मिस्त्रीलाई कम्बेन्टमा पढ्न राखी ज्वाइँछोरी तालिम लिने क्रममा मस्को पुग्दछन्, जहाँ मोटर दुर्घटनामा दुवैको मृत्यु हुन्छ । स्कुलको शूलक तिर्ने कोही नभएपछि साई मिस्त्री पढाइ छोडी कालिङपोडमा बस्दै गरेका आफ्ना बाजेसित बस्न उनको घर ‘चो यू’ मा आइपुग्छन् ।

चो यूबाट एक घण्टा पर ‘मोन आमी’ नाम गरेको घरमा बस्ने नोनी (नोनिता) साईलाई ट्युसन पढाउन सुरु गरिन्छ । अविवाहित नोनी आफ्नी बहिनी लोली (ललिता) का श्रीमानको मृत्युपछि उनैसँग बस्दै थिइन् । दिवंगत बहिनीज्वाइँको पेन्सनले खर्च नपुगेको हुँदा उनी साईलाई विज्ञानदेखि शेक्सपियरसम्म ट्युसन दिन राजी भएकी थिइन् । लोला र नोनालाई रूस मन पर्दैनथ्यो । रूस गएका हुनाले साईका बा-आमा पनि दिदी-बहिनीको मन पर्नेमा परेनन्, तर उनीहरू साईलाई भने बिस्तारै मन पराउन थाले । लोली र नोनी उपन्यासका खाँटी बङ्गाली पात्र हुन् । विज्ञान र हिसाब ट्युसन दिन नोनीलाई गान्हो भएपछि १६ वर्षकी साईलाई पढाउन ज्ञान नाम गरेको नेपाली मूलको २० वर्षे युवा नियुक्त हुन्छ । साई र ज्ञान एक-अर्कालाई प्रेम गर्न थाल्दछन् ।

चो यूमा साईको आगमनलाई भान्छे आफ्नो संसार बिथोलिएको रूपमा लिन्छ । ग्रीनकार्ड लिने चक्करमा न्यूयोर्कका विभिन्न रेस्टुराँ चहार्ने आफ्नो छोरा बिजु मात्रै उसको दिमागमा हुन्छ ।

“मेरो छोरो न्यूयोर्कमा काम गर्दछ ।” भेटे जति सबैलाई ऊ भन्दथ्यो ।

“तपाईँ कहिले जाने नि ?”

“एक दिन,” ऊ जवाफ दिन्थ्यो— “एक दिन मेरो छोरोले मलाई लान्छ ।”

भिसा लिँदाको तनाव

पालेको खसीका लागि रूखको पात टिप्न जाँदा रूखबाट खसेर बिजुकी आमाको मृत्यु हुन्छ । छरछिमेकी भन्छन्, “प्रेतात्माको तेरो छोरो खान्छ ।” छोरोलाई प्रेतबाट बचाउन विदेश पठाउने भान्छेले गरेको प्रयास बिजुले खाना पकाउने काम गर्न अमेरिका जाने मौका पाएपछि सफल हुन्छ । किन जाने, कति दिनलाई जाने इत्यादि प्रश्न सोधेपछि दिल्लीको अमेरिकी दूतावासको अधिकारीले बिजुलाई भिसा दिने निर्णय गर्दछ ।

हामीले फलानो देशका सबै बदमास छन् भन्छौँ भने अरूले पनि हामीलाई दिन्न भन्नेछन् ।

भिसा लिन जाँदाको तनाव पनि उपन्यासमा रमाइलो ढङ्गले प्रस्तुत छ । हिजोआज भिसा लिँदा सबैले ‘टेन्सन’ भोग्ने गरेका छन् । नेपालका दुई स्तम्भकार खगेन्द्र सङ्ग्रौला र अभि सुवेदीले संयुक्त अधिराज्य एवं संयुक्त राज्य अमेरिकाका दूतावासबाट भिसा नपाएको र सो क्रममा आफूहरू अपहेलित

भएको अनुभव लिपिबद्ध गरेका थिए । सार्वजनिक ‘भिजिविलिटी’ भएका कलमजीवीद्वयले जस्तै अनुभव भोगेका तर व्यक्त गर्ने माध्यम नभएका, नगरेका वा गर्न नसक्ने थुप्रै नेपाली छन् ।

गत वर्ष जून महिनामा यस समीक्षक दम्पतीले पनि क्यानडा जाने भिसा दिल्लीबाट पाएनौँ सामान्य प्राविधिक त्रुटिका कारण । न्यूयोर्क पुग्ने हुँदा त्यहीँबाट भिसा लिने निर्णय गरियो । न्यूयोर्कमा रहेको क्यानेडेली हाई कमिसन पुग्नुपर्ने समयभन्दा एक मिनेटपछि मात्रै पुगियो । कनेक्टकटको न्यू हेभेनबाट गाडीमा जाँदा ट्राफिक जाम भएर समय फुत्क्यो । हात जोडेर निवेदन गर्दा पनि गाडले भित्र जान दिएन । भोलिपल्ट फेरि आउनुपर्‍यो । नम्बर आएपछि हामी दुवै क्युबिकलमा उभिन पुग्यौँ, प्रश्नको जवाफ दिन । भिसाफर्ममा यस समीक्षकको केही महिनाअघि खिचेको तस्बिर परेछ, नराम्ररी हप्कायो अफिसरले । चुप लागियो, जवाफ दिएको भए आफ्नी धर्मपत्नीको नयाँ माइती र आफ्नो आप्रवास ससुराली टोरन्टो जान पाइने थिएन सायद । तर के लाग्यो कुन्नि “तीन बजे लिन आउनु” भन्यो । हामी दम्पतीले आफूलाई भाग्यमानी ठान्यौँ ।

लेखक-लेखिकाहरूले सामाजिक मर्म उधिन्ने, उदाङ्गो पार्ने रहेछन् ऐनाजस्तै, जीवनको मिठास लिपिबद्ध गरी ।

भूमण्डलीकरण हुँदै गएको विश्वमा भिसाको व्यवस्था विपरीत धार हो । रकम र सूचनाचाहिँ एउटा देशबाट अर्को देशमा सजिलै सम्प्रेषण हुने तर मान्छे, एउटा देशबाट अर्कोमा त्यति सजिलै जान सकिँदैन । दक्षिण एसियामा पनि समस्या बन्न थालेको छ, भिसाको व्यवस्था । पाकिस्तान वा बङ्गलादेशका नागरिकहरूले भारतमा या भारतकाले ती देशहरूमा भिसा पाउन निकै गान्हो हुन थालेको छ । त्यसो हुँदा क्षेत्रीय स्तरका गोष्ठी आयोजना गर्न सबैथरी काठमाडौँ आउन चाहन्छन् । खुला छ सबैका लागि हाम्रो देश, एयरपोर्टमै भिसा लिन पाइने । मन पराउँदछन् सबैले । तर नेपालले पनि हालसालै नाइजेरिया, घाना, स्वाजिल्यान्ड र जिम्बावेका नागरिकलाई भिसा नदिने निर्णय गरेको छ । एकदम एकोहोरो, परम्परागत दृष्टिकोणवादी निर्णय । गैरकानुनी काम गर्न रोक्नु र गर्नेलाई सजाय गर्नु राज्यको दायित्व हो । हामीले फलानो देशका सबै बदमास छन् भन्छौँ भने अरूले पनि हामीलाई दिन्न भन्नेछन् । देशाईको उपन्यासमा नेपाली, गुजराती, भारतीय, अमेरिकी, इटालियनहरूबारे ‘स्टिरिओटिपिकल’ भनाइ पाइन्छन् । ‘पोलिटिकल्ली’ बेठीक ‘जोक्स’हरू पनि छन् ।

हामीले फलानो देशका सबै बदमास छन् भन्छौँ भने अरूले पनि हामीलाई बदमास भन्नेछन् ।

परिवेश समेट्ने प्रयास गर्दागर्दै दार्जीलिङका नेपालीहरूको चित्रणमा किरण देशाई स्थानीय संस्कृतिबारे अनभिज्ञ रूपमा प्रस्तुत भएकी छिन् । नेपाल, सिक्किम, भुटान र चीन सिमाना भएको यस भूभागका नेपालीवासीले नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला र सङ्गीतमा महत्वपूर्ण देन दिएका छन् । उनीहरूको देनबारे उल्लेख नगरी लेखिका सिमित परिकल्पनामा फसेकी छिन् । १९८० को दशकमा भारतबाट भिसा लिने ट्रेनिङ लिन नेपाल आउने कुरो पनि चिन्तबुभदो छैन ।

आप्रवासी जीवन

भिसा पाएपछि बिजुले आफूलाई निकै भाग्यमानी ठान्यो । छोराले भिसा पायो भन्ने खबर भान्छेले सुनाउँदा साई उफ्रेकी थिई- 'हुर्रै !' न्यूयोर्कको गरिबहरू बस्ने इलाकाको पुरानो घरको चिसो छिँडी बिजुको डेरा हुन पुग्यो, जहाँ ऊ मुसालाई टाउको टोकाउँदै रात काट्यो । यो संसारमा बिजुका मण्डली थिए- अन्य भारतीय, पाकिस्तानी, अफ्रिकी, वेस्ट इन्डियन, जान्जीवारी आप्रवासीहरू । सबै ग्रीनकार्ड लिने दौडमा, वैधानिक कागजपत्र नहुँदा लुकिछिपी बसेका । मूल धार अमेरिकी समाजबाट टाढा, टिभी सिरियल र हलिउडका सिनेमामा देखिनेभन्दा भिन्नै आप्रवासी संसारको जीवन्त चित्रण गरेकी छिन् लेखिकाले । त्यो संसारमा नेपालीहरू भने भेटिँदैनन् । हिजोआज परिवेश भिन्दै छ । डी.भी. पाएर वा अन्य तरिकाबाट पुगेका थुप्रै नेपाली 'बिजु' हरू भेटिन्छन् : न्यूयोर्क, टोरन्टो र लसएन्जलसमा । छ अङ्ग तलब पाउने पनि छन्, तर बहुसङ्ख्यक शिक्षा, आधारभूत सीप र अङ्ग्रेजी भाषाको अभावमा सेवा क्षेत्रको तल्लो तहमा काम गर्दै गरेका भेटिन्छन् ।

ज्ञान र साईको प्रेमप्रसङ्ग अगि बढ्दा गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन चर्किन्छ । भारत-नेपाल १९५० को सन्धि दस्तावेज बाल्ने दिनको जुलुसमा ज्ञान सहभागी भएको देखेर साईलाई लाग्दछ, उसको बाजेको बन्दुक गोर्खाल्यान्डका आन्दोलनकारीहरूद्वारा लुटिनुमा ज्ञानकै हात छ । उसैले खबर गरेको हुँदा ती चो यू आए र बन्दुक लगे । यसपछि उनीहरूबीच खटपट हुन्छ । ज्ञान चो यू आउन छोड्दछ । तर खोज्दै साई ज्ञानकै घर पुग्दछे र आफ्नो बाजेको कुकुर्नी हराएको बताउँदछे । साईसित फेरि नजिकै हुन ज्ञान कुकुर्नी खोज्न लाग्दछ, जुन चोरिएको हुन्छ । उता आन्दोलन चर्किँएकाले आफ्नो बाबुबारे चासो राख्दै मित्र-मण्डलीले नफर्की भन्दाभन्दै पनि बिजु दार्जीलिङ फर्किन्छ ।

उपन्यासमा लेखिकाले हिंसाको बीभत्स दृश्य पनि समेटेकी छन् । आन्दोलनकारीहरूले सुरक्षाकर्मीको स्टेसन घेर्दछन् र उनीहरूलाई तारो बनाउँदछन् । गोली चल्दछ, काटमार हुन्छ । आन्दोलनकारीको धारिलो हतियारले एक जना काटिन्छ । देशाई लेख्दछिन्- "केही क्षण गन्तव्यहीन हिँडेपछि मुर्कट्टा ढल्दछ, आफ्नै रगत र विष्टामा डुब्दछ ।"

आफ्नो जग्गा आन्दोलनकारीहरूले हडपेपछि लोली र नोनी त्यसका क्षेत्रीय अगुवाकहाँ फिराद गर्न पुग्दछन् । त्यस घटनाको परिवेशमा भएको कुराकानीमा शक्तिप्रयोगको दृष्टान्त पाइन्छ । आन्दोलनको बृहत् सन्दर्भमा नोनी र लोलीको जग्गा हडपिएको विषय अगुवाले महत्वहीन र भिना-मसिना बताउँदछ । ऊ केही सुन्दैन, बरु घरको नाम फ्रान्सेली राखेको भनी हप्काएर पठाइदिन्छ । लोली र नोनी किंकर्तव्यविमूढ फर्किन्छन्, लाचार भएर ।

जीवनको अन्तर्कथा

देशाईले आफ्नो उपन्यासमा हिंसात्मक आन्दोलनको छायामा चल्दै गरेका मानवजीवनका अन्तर्व्यथालाई मीठो र ठटचौलो पारामा उनेकी छिन् । यस समीक्षकलाई लागेको थियो- उपन्यासको अन्त्यमा त्यसको पात्र साई मिस्त्री र उसको प्रेमी-मास्टर ज्ञानको मिलन हुन्छ । तर त्यो भयो-भएन भन्ने कल्पना गर्ने जिम्मा देशाईले पाठकलाई नै छाडेकी छिन् ।

उपन्यासको समापन हृदयस्पर्शी छ । "ढकढक गरेको ढोका खोलेपछि बाहिर लामो नाइटी लगाएको एउटा आकृति देखियो । उसलाई देखेबित्तिकै न्यायाधीशको भान्छे करायो- 'बिजु !' तुरुन्तै ती दुवै एक-अर्कोतिर हाम्फाले । कञ्चनजङ्गको पाँचवटा चुली सुनौलो भएर चम्किए र एकछिन भए पनि सत्य यही हो भन्ने अनुभूति भयो । बसबाहिर निस्केर त्यो थुङ्गु मात्रै बाँकी रह्यो ।" छोरा र बाबुको सुखद मिलनले मानवसम्बन्धको शाश्वतपन पुष्टि गर्दछ । आ, जेसुकै होस् भनेर बिजु अमेरिकामा हराएन, बाबुकोमै फर्क्यो ।

चङ्गा दौडाहा

अफगानिस्तानको हिंसात्मक द्वन्द्वको सन्दर्भमा लेखिएको 'द काइट रनर' नामक अर्को उपन्यासको समापन पनि हृदय छुने खालको छ । १९७४ मा अफगानिस्तानका राजा जाहिर शाहको सत्ता 'कु' गरेर पूर्वसोभियत सङ्घ समर्थकले हटाएदेखि अमेरिकी अगुवाइमा भएको आक्रमणपश्चात् तालिवानी शासनको पतनसम्मको अन्तराल उपन्यासले समेटेको छ । उपन्यास, अफगानी लेखक खालिद हुसेनीले लेखेका हुन् । उनको यो पहिलो उपन्यास थियो, जुन न्यूयोर्क टाइम्सको अत्यधिक बिक्रे पुस्तकको सूचीमा रह्यो ।

अफगानिस्तान र नेपालको सन्दर्भ निकै मिल्दछ । दुवै भूपरिवेष्टित कहिल्यै औपनिवेश-शासित भएनन् । अफगानिस्तान राजतन्त्रात्मक मुलुक थियो, नेपालको राजतन्त्र संविधानसभाको निर्णय परिर्खरहेको छ । दुवै देशका समाजले हिंसाको अनुभव भोग्यो । यद्यपि अफगानिस्तानको तुलनामा नेपालको निकै कम ।

उपन्यासका मुख्य पात्र अमीर १९७४ मा भएको सत्तापरिवर्तनको केही वर्षपछि आफ्नो बाबुसित अमेरिकामा निवासित हुन पुग्दछन् । उनको घरमा काम गर्ने हजारौं मूलका दम्पतीको छोरा हसान उनको साथी थियो । अमीरका पिता दुवै ठिटालाई बिछ्छै

माया गर्दथे । चङ्गा उडाउने खेलमा हसान आफ्नो साथीको 'चङ्गा दौडाहा' बन्ने गर्दथ्यो । शीतयुद्धको भू-राजनीतिमा जेलिएको अफगानिस्तान एकपछि अर्को सत्तापलटको घटना भोग्दै अन्त्यमा तालिवानको क्रूर शासन भोग्दछ । लाखौं अफगानी विस्थापित हुन्छन्- पाकिस्तान, इरान र अन्यत्र । तर हसान भने काबुलमै रहन्छन् र तालिवानद्वारा मारिन्छन् । केही वर्षपछि अमीरले के थाहा पाउँछ भने आफ्नो बालदौतरी नोकरको छोरा नभएर आफ्नै सौतेनी भाइ रहेछ । सौतेनी भाइको मृत्यु भइसकेको तर उसको छोरा भने काबुलमै जिवीत रहेको पनि उसले थाहा पाउँछ ।

सुनौलो भविष्यको आशमा सुरु गर्दै छ, वर्तमान ।

अमीर काबुल फर्किन्छ जहाँ उसको तालिवानसित पैँठिजोरी हुन्छ । अन्त्यमा ऊ भतिजालाई पाकिस्तान लिएर आउन सफल हुन्छ र ठूलो प्रयत्नपछि अमेरिका लैजान । अफगानीहरूले द्वन्द्वमा भोगेको दर्दनाक पीडा लेखकले हृदय छुने तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । हिंसाले केटाकेटीमा पर्ने नकारात्मक प्रभावको यथार्थ मनै काम्ने गरी प्रस्तुत भएको छ ।

लसएन्जलसमा पुगेपछि मनोवैज्ञानिक रूपले निकै सुस्त रहेको भतिजो कुनै पनि क्रियाकलापमा सहभागी हुँदैन । अफगानीहरूले आयोजना गरेको एउटा उत्सवमा ऊ सहभागी हुन्छ । जमघटमा चङ्गा उडाउने कार्यक्रम पनि हुन्छ । एउटा काटिएको चङ्गा लिन दौडौं ? भन्ने अमीरको प्रश्नलाई भतिजाले स्वीकृति दिएपछि अमीर दौडन सुरु गर्दछ । केटाकेटी हुँदा आफूले चङ्गा उडाएको र हसान काटीएको चङ्गा वटुल्ने दौडाहा बनेको ऊ सम्झन्छ । अमीरको भाखामा हुसेनी लेख्छन्- "म दौडौं । ठूलो मान्छे केटाकेटीको बीचमा दौड्दै गरेको तर मलाई वास्ता भएन । पंजशिर उपत्यकाजस्तै चौडा हाँसो लिँदै अनुहारमा हावा भेल्दै म दौडौं ।"

उत्कृष्ट गाथा

समग्रमा 'द काइट रनर' र 'इन्हेरिट्यान्स अफ लस' दुवै उपन्यासका समापनले रोमाञ्चित पार्दछ ।

दुवै उपन्यासमा सर्जकहरूको सृजनशीलता प्रस्टिन्छ, उत्कृष्ट गाथा प्रस्तुत भएका छन् । देशाईले चित्रण गरेको दुई दशकअगिको कालखण्ड र हिजोआजको संसारबीच मानवीय हिसाबले खासै फरक छैन । दुईखाले महत्वपूर्ण परिवर्तन भने भएका छन् । एउटा हो सञ्चारको सुलभता : टेलिफोन, स्काइप, इन्टरनेट, टिभीको पहुँच हवातै बढेको छ । हिजोआज टेलिफोनमा कुरा गर्न बिजुले जस्तो चिच्याउनु पर्दैन, सम्पर्क टुट्ने पनि हुँदैन । अर्को हो, विदेशमा बस्ने नेपाली जनसङ्ख्यामा वृद्धि । एन.आर.आई. (नन रेजिडेन्ट इन्डियन) को सिको गरेर हिजोआज एन.आर.एन (नन रेजिडेन्ट नेपाली) भइसके । सञ्चारको पहुँच, डायस्पोराको जमात, दरबार हत्याकाण्ड, राजनैतिक उथलपुथल र

माओवादी आन्दोलनपछि हुँदै गरेको सामाजिक एवं राजनितिक समायोजनको क्रमले नेपाली जीवनलाई समयको भुङ्ग्रोमा पारेको छ ।

केही वर्ष पहिले नेपालमा हिंसाको माहौल बढ्नुअगि भारत पाकिस्तान बटवारा हिंसाको कथा लेख्ने सदात हसन मन्टोका केही कथा यस समीक्षकले नेपालीमा रूपान्तरण गरेको थियो । मेरो पुकार थियो- “नेपालमा त्यस्तो साहित्य लेख्नु नपरोस् ।” तर जे नहोस् भनेको त्यही भयो । हजारौं नेपालीले ज्यान गुमाए, लाखौं विस्थापित भए । आफ्नै मारिए, काटिए । परिवार बिछोडिए, सहकर्मी छुट्टिए । आपसी विश्वास चर्लामचर्लुम्म भएको छ । तैपनि सुनौलो भविष्यको आशमा सुरु गर्दै छ, वर्तमान । केही समयअगि हिंसाको बाटो बन्द गर्ने शान्ति-सम्भौता

भएको छ । सो कायम होस्, अहिंसावादी राजनीतिक प्रक्रिया चलोस्, र शान्तिको दिगो जग बसोस् । यो जगले नेपाली समाजले भोगेको वेदना र पीडाको कथा पनि थोगोस् ।

केही क्षण गन्तव्यहीन हिँडेपछि मुर्कट्टा ढल्दछ, आफ्नै रगत र विष्टामा डुब्दछ ।

हिंसा सुरु हुँदाका १० वर्षका नेपाली पुस्ता अहिले २० वर्षे तन्नेरी भएका छन् । यो पुस्ताका केहि इन्टरनेट, एम.टी.भी, हिपहप, पार्टी र डिस्कोमा रमाउने गर्दछन् । तर चल्दै गरेका र भइसकेका घटनाहरू आफ्नै तरिकाले

नियाल्दै, बुझ्दै अन्तस्करणमा बोध गर्नेहरू पनि छन् । यो पुस्ताका नेपालीले पनि नेपाली समाजको पिडा लिपिवद्ध गर्नु । यो व्यथा कसरी कोरिएला ? वर्तमान उथलपुथल उपन्यासका रूपमा लिपिवद्ध होस् भन्ने अपेक्षा जायज छ ?

नेपाली द्वन्द्वको परिवेशमा साहित्य सिर्जना गर्ने नेपाली सजकले दुवै गाथाको तुलनामा भने खरो उत्रिनुपर्ने छ । दुवै उपन्यासले उपल्लो स्तर कायम गरेका छन् । ■

(जलस्रोत विश्लेषक अजय दीक्षितले पहिलोपल्ट उपन्यासको समीक्षा गरेका हुन् ।)

५

समीक्षक: डा. दिनेश भुज

Collapse

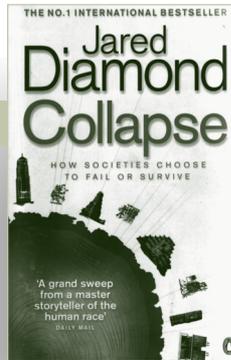
How Societies Choose to Fail or Survive

By Jared Diamond

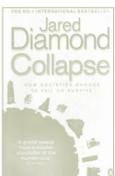
The Penguin Group, 2005

ISBN: 13 978-0-140-27951-1, 10 0-140-27951-2

PAGES: 575

अवसान वा अस्तित्वको छनोट

मानवजातिको उदययता थुप्रै सभ्यता अस्तित्वमा आए । तीमध्ये कैयौं बिलाएर पनि गए जसलाई अब केवल भग्नावशेषहरूमा देख्न पाइन्छ । उत्तर अमेरिकाको

आनासाजी र काहोकिया, मध्यअमेरिकाको मायाबस्ती, दक्षिण अमेरिकाको मोचे र तिवानकु, युरोपको माइसेनियन ग्रीस र मिनोआनक्रेट, अफ्रिकाको ग्रेटर जिम्बाबे, एसियाको आंकोरवाट र हरप्पन सिन्धु उपत्यका अनि प्रशान्त महासागरका इस्टर टापु लोप भएका केही सभ्यताहरू हुन् । यस्ता विलय भएका

सभ्यता जारेड डायमन्डको पुस्तक 'कोल्याप्स' अर्थात् अवसानको विषयवस्तु हो । अवसानलाई लेखकले कुनै समयवाधि र क्षेत्रभिन्न मानव जनसङ्ख्या एवं राजनैतिक/आर्थिक/सामाजिक स्थितिमा अकस्मात् आइपर्ने न्हास भनेर व्याख्या गरेका छन् ।

विगतका समृद्ध समाजहरूको कसरी पतन भयो ? के सबै सभ्यताको नियति अवसान नै हो ? विश्वका ठूलठूला सहरहरूमा रहेका गगनचुम्बी भवनहरू, चौडा राजमार्ग र विमानस्थलहरूको भविष्य कतिको बलियो छ ? ती भग्नावशेषमा परिणत हुँदाको समय कस्तो हुँदो हो ? लेखक

डायमन्डको ठम्याइमा समाजको अवनति वा उन्नति मनुष्यको रोजाइमा भर पर्दछ, जुन इकोलजी (जीव-परिवृत्ति) सित प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषय हो । विगतका थुप्रै सभ्यताहरू मुख्यतया वातावरणीय समस्यालाई बेवास्ता गरिँदा विनाश भएका थिए, यसलाई वैज्ञानिक भाषामा 'इकोलजिकल सुसाइड' (संक्षेपमा इकोसाइड) भनिन्छ, तर समाज वातावरणीय न्हासले मात्र ढल्दैन, अरु कारणहरू पनि त्यसमा उनीएका हुन्छन् । विभिन्न समाज र सभ्यताहरूको वातावरणीय इतिहासको अध्ययन-अनुसन्धानपश्चात् डायमन्ड अवसानका पाँच कारण प्रस्तुत गर्दछन्- वातावरणीय क्षति, जलवायु परिवर्तन, शत्रुवत् छरछिमेक, व्यापारिक हिस्सेदारहरू र वातावरणीय समस्याप्रति समाजको प्रत्युत्तर ।

विषयसूची

चार खण्डमा विभाजित पुस्तकको पहिलो खण्डमा आधुनिक मोन्टाना शीर्षकअन्तर्गत संयुक्त राज्य अमेरिकाको मोन्टाना राज्यको प्राकृतिक स्रोत, त्यहाँको आर्थिक विकास र व्यवस्थापनबारे छलफल गरिएको छ । दोस्रो खण्डका आठवटा अध्यायले अतीतका समाज प्रस्तुत गर्दछन्- इस्टरको सन्ध्या, पिटकेर्न र हेन्डरसन टापुका अन्तिम मानिसहरू, आनासाजी र तिनका छिमेकी, मायाको पतन, भाइकिडको अभियान र विस्मृति, ग्रीनल्यान्डको फूल र सफलताका विपरीत पथहरू । तेस्रो खण्डमा आधुनिक समाजहरू समेटिएका छन् जसअन्तर्गत रुआन्डाको जातिहत्या, एउटै टापुका दुई थरी मानिस र इतिहास, डोमिनिकन गणतन्त्र र हाइटी, लर्खराउँदो अग्लाइ चीन र दोहनमा अस्ट्रेलिया गरी चारवटा अध्याय छन् । चौथो भागका तीनवटा अध्यायमा व्यावहारिक पाठहरू भनी आशावादी उदाहरणहरू समेटिएका छन् ।

पुस्तकको प्रारम्भमा प्राकृतिक र पुष्पारमा थप अध्ययन सहयोगी हुने गरी प्रत्येक अध्यायसित सम्बन्धित कृतिहरूबारे लेखिएको छ । नक्साहरू र प्रसङ्गमा आएका प्रायः सबै मुख्य स्थानहरूका प्रतिनिधि तस्बिरहरू पनि पुस्तकमा अटाएका छन् ।

मोन्टानाको कथा

जारेड डायमन्डका लागि मोन्टाना विश्वकै सबभन्दा सुन्दर प्राकृतिक स्थल हो । क्षेत्रफलका हिसाबले अमेरिकाको तेस्रो ठूलो यस राज्यको जनसङ्ख्या भने पातलो छ । हाईस्कूल सकिएपछि आधाभन्दा बढी युवा त्यहाँबाट पलायन हुन्छन् । हाललाई मोन्टाना वातावरणीय समस्याबाट त्यति प्रभावित छैन, तथापि बिटरस्टजस्ता उपत्यकामा जनसङ्ख्या वृद्धि, पानीको बढ्दो अभाव, प्रदूषण, विषाक्त फोहोरमैला, वनफँडानीको खतरा, माटोको उर्वराशक्तिमा न्हास, जैविक विविधतामा खति र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव जस्ता समस्याहरू बढ्दा छन् । समाजको अवनतिसित गाँसिएका माथि उल्लिखित पाँच बुँदा मोन्टाना राज्यको स्थितिले उजिल्याउन सक्दछ ।

मोन्टानामा तामा, सुन, चाँदीलगायत सिसाजस्ता धातुहरूका २० हजारभन्दा बढी खानी खोलिए ।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा मोन्टानामा तामा, सुन, चाँदीलगायत सिसाजस्ता धातुहरूका २० हजारभन्दा बढी खानी खोलिए । धातु निकाल्न सकिएपछि ती खानीहरू त्यत्तिकै छाडिए, जसमध्ये केही त सय वर्षभन्दा पुराना छन् । छाडिएका खानीहरूबाट निरन्तर निस्कने विषालु धातुजन्य पदार्थहरू माटो र हावामा मिसिई वन्यजन्तु र मानवस्वास्थ्यमा असर पुऱ्याइरहेको छ । मोन्टानाका जङ्गलमा प्रशस्त पाइने पोन्डेरोसा सल्ला काटेर आम्दानी त मनग्यै भयो । आगोले नछुने सल्लाहरू सखाप भएपछि तिनको ठाउँमा डगलस फर (एक प्रकारको सल्ला) प्रशस्त हुर्कियो, तर डढेलोको प्रकोप बढ्यो । सन् २००० को गर्मीमा १० हजार वर्गमाइल क्षेत्रफलको जङ्गलमा सल्किएको आगो नियन्त्रण गर्न १.६ अर्ब अमेरिकी डलर लागेको थियो ।

मोन्टानाका उपत्यकाहरूमा कुनै बेला फस्टाएका स्याउ बेचेर काफी नाफा पनि भयो । तर माटोको उर्वराशक्तिमा न्हास र लवणीकरणका कारण स्याउखेतीप्रतिको आकर्षण घटिसकेको छ । जलवायु परिवर्तनले पानीसमस्या जटिल पार्दै छ, पहाडहरूबाट हिउँ हराउँदै छन् । सय वर्षअघि मोन्टानाका ग्लेसियर राष्ट्रिय निकुञ्जमा १ सय ४०

भन्दा बढी हिमताल भेटिएका थिए, अहिले तिनको सङ्ख्या ३५ मा झरेको छ, जुन सन् २०३० सम्ममा लोप भइसक्ने कुरा वैज्ञानिकहरू अनुमान गर्दछन् । व्यावसायिक कारणले भित्रचाडिएका विभिन्न ट्राउट जातिका माछाका साथै अतिक्रमणकारी भ्रारहरू (जस्तै स्पटेड नेपवीड) ले पनि मोन्टानाको जैविक विविधतामा नराम्रो असर पुऱ्याइरहेको छ ।

मोन्टानाको वातावरण र प्रकृतिमा भइरहेको न्हासको प्रत्यक्ष असर त्यहाँको आर्थिक अवस्थामा देख्न सकिन्छ । तर के समाधानका उपाय छैनन् ? छन्, तर विभिन्न समुदाय र विभिन्न व्यवसायका व्यक्तिको फरक सोचाइ, आ-आफ्नै ढिपी र दृष्टिकोण छ । यो ठीक र त्यो बेठीक भन्न गाँहो छ, यद्यपि वातावरणीय न्हासप्रति सबै उत्तिकै चासो राख्दछन् । कुनचाहिँ पद्धति सही वा गलत भन्ने उत्तर समयले मात्रै दिनेछ ।

पुराना सभ्यता

प्रशान्त महासागरको इस्टर टापुमा बस्ती आवाद गर्ने पोलिनेसियालीहरूले आफ्नो जातीय निरन्तरता र क्षमता प्रदर्शन गर्नका लागि यात्रा थालेका थिए, तर उनीहरूको सभ्यता एक हजार वर्ष पनि टिक्न सकेन । १६६ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल भएको इस्टर टापु प्रशान्त महासागरको दक्षिणी भागमा पर्दछ । टापुबाट सबभन्दा नजिकको भूभाग करिब ३ हजार ७ सय कि. मि. टाढा रहेको दक्षिण अमेरिकी राष्ट्र चिली हो । इस्टर टापुमा हिजोआज कोही बस्दैनन् ।

इस्टर टापुमा दुङ्गाका सचौँ विशाल मूर्ति अलपत्र देखिन्छन् । खुट्टाभन्दा माथि मात्रै कुँदिएका पुरुष टाउकाहरूको विशेषता तिनका लामा-लामा कान हुन् । धेरैजसो मूर्तिको उचाइ १५ देखि २० फिटको छ, तर कुनै-कुनै मूर्ति ७० फिट अर्थात् आधुनिक पाँचतले घरभन्दा अग्ला पनि भेटिन्छन् । तिनको तौल १० देखि २७० टन छ । त्यो बस्तीविहीन टापुमा त्यस्तो मूर्ति कसले बनाएको होला, कल्पना गर्न पनि गाँहो छ । लेखक इरिक फन डेनिकेनले ती बाहिरी संसारबाट आएका अन्य सभ्यताले बनाएर छाडेर गएको भनी पुष्टि गर्न खोजेका थिए, तर उनको तर्क ठीक थिएन, मूर्तिहरू स्थानीय बासिन्दाले नै बनाएका थिए ।

इस्टर टापु करिब १ हजार वर्षअघि पोलिनेसियनहरूले आवाद गरेका थिए भन्ने वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट पुष्टि भएको छ । प्रविधिका नाममा उनीहरूसित तीन मिटर मात्र लामो पातलो खाले दुङ्गा थियो, जसमा बढीमा दुई जना व्यक्ति, केही माना अन्नपानी र एक-दुईवटा कुखुरा अटाउँथ्यो । सुरु-सुरुतिर त्यस टापुको जैविक विविधता ठीकै थियो । त्यहाँ ४८ प्रजातिका रूख-बिरुवाहरू र

विभिन्न चरा र माछाहरू पनि थिए । आगन्तुकहरूले सखरखण्ड, तरुल र केराजस्ता कार्बोहाइड्रेटयुक्त बालीहरू लगाए । यी सबैको स्रोत दक्षिणपूर्वी एसिया भएकाले अग्रणी पोलिनेसियनहरू उतैबाट आएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

विभिन्न समुदाय र विभिन्न व्यवसायका व्यक्तिको फरक सोचाइ, आ-आफ्नै ढिपी र दृष्टिकोण छ ।

बस्तीविकासका क्रममा इस्टर टापुको जनसङ्ख्या करिब १५ हजार पुगेको अनुसन्धानकर्मीहरूको अड्कल छ । सन् १८७२ मा त्यहाँको जनसङ्ख्या खस्केर १ सय ११ मा झरेको थियो । त्यहाँ छाडिएको बस्ती, घरहरूको आकारप्रकार, बस्ती विस्तार हुन सक्ने क्षेत्रको सिमानाजस्ता आधारमा यस्तो निष्कर्ष निकालिएको हो । यति ठूलो जनसङ्ख्या भएको समाज कसरी समाप्त भयो त ? सन् १७२२ अप्रिल ५ सम्म इस्टर टापुमा कोही युरोपेली पुगेका थिएनन् । ज्याकोब रोगेभिन भन्ने डच अन्वेषक त्यहाँ पुग्ने पहिलो युरोपेली थिए । इस्टरका दिन (पुरानो क्यालेन्डरअनुसार अप्रिल ५) उनी त्यहाँ पुगेको हुँदा टापुको नाम इस्टर टापु रहन गएको हो । बाह्य मानिसको आगमनले इस्टर टापुलाई दुईथरी असर पऱ्यो : अपहरण र रोगव्याधी । १८६२-६३ मा पेरुभेली जहाजबाट यहाँका १ हजार ५ सय व्यक्तिको अपहरण गरियो र बिफरबाट २ हजार मरे । तर यी दुई कारणले मात्र इस्टर टापु पतन भयो भन्ने पुष्टि गर्न सकिँदैन, किनभने भन्डै १० हजारभन्दा बढी इस्टरबासी बाँचेकै थिए । त्यसो हो भने अर्को कारण के हुन सक्दछ त ?

इस्टर टापुमा बचेका बासिन्दाहरूको किंवदन्तीका अनुसार धेरै वर्षपहिले होतु मातु (बडाबराजु) भन्ने प्रमुख दुइटा ठूलो दुङ्गामा श्रीमती, छ जना छोरासहित त्यहाँ बस्ती बसाउन आइपुगेका थिए । तिनको सम्बन्ध नजिकका अन्य टापुहरूसित पनि थियो । इस्टर टापुको बस्ती समतल पाखोतिर अर्थात् समुद्री छेउतिर बढ्दै गयो र विकासको क्रममा बस्तीलाई १२ भन्दा बढी इलाकाहरूमा विभाजन गरियो । हरेक इलाकामा शासक र शासित गरी समाज दुई वर्गमा विभाजित थियो । हरेक इलाकाका समूहनाइकेले आफ्नो कीर्ति कायम राख्न आ-आफ्नो सालिक बनाउन लगाए । सालिक निर्माण गर्न उनीहरूबीच होडबाजी नै चल्यो । टापुभरि भेटिएका आठ सयभन्दा बढी सालिक त्यही क्रममा बनेका थिए ।

सालिकका ती टाउकाहरूलाई मोआई भनिन्छ । हरेक मोआईलाई दुङ्गाकै चाकलोमा अड्याइएको हुन्छ,

जसलाई आहु भनिन्छ । मोआईजस्तै आहुको आकार पनि फरक-फरक हुन्छ । जति ठूलो आकार त्यति नै ठूलो नाप । कुनै-कुनै आहु १३ फिटसम्म अग्ला र पाँच सय फिटसम्म फैलिएका पनि पाइएका छन् : सानाको तौल ३ सय टन र ठूलाको ९ हजार टनसम्म पुग्दछ । आहुबाहेक मूर्तिको टाउकामा भन्डै १०-१२ टनको पुकाव भनिने फेटाजस्तो वस्तु पनि राखिएको हुन्छ । मूर्तिहरू शक्तिप्रदर्शन र प्रतिस्पर्धाबाट सिर्जिएका थिए । ती बनाउने कालीगड थिए- सर्वसाधारण बासिन्दा ।

मोआई सालिकका लागि चाहिने असल ढुङ्गाको स्रोत टापुको रानो राराकु नाम गरेको पहाड थियो । त्यहाँ ढुङ्गा फुटाइएको प्रमाण प्रस्ट देखिन्छ । त्यस्ता विशाल ग-हौं ढुङ्गाहरू पर-परसम्म कसरी पुऱ्याइए होलान् ? आहुमाथि मोआई र मोओईमाथि पुकाव कसरी राखिए होला ? इस्टर टापुमा भेटिएका औजारहरू, विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित रहनसहनको प्रमाणका आधारमा विश्लेषक जो एन भान तिलवर्टले ढुङ्गाहरू काठका गोलाहरू प्रयोग गरेर ओसारिएको निष्कर्ष निकालेकी छिन् । उनको अनुमानमा एउटा ठिक्कको सालिक बनाउन २० जना कालिगड एक महिना खट्नुपर्ने हुन्छ, ढुङ्गा ओसारन ५० देखि ५ सय जनासम्मको ऊर्जा र सालिक ठड्याउन त्यति नै जनशक्ति आवश्यक पर्थ्यो । यस प्रकार, एउटा सालिक तयार गर्न इस्टर टापुको करिब २५ प्रतिशत खाद्य माग खपत भएको देखिन्छ ।

आहुबाहेक मूर्तिको टाउकामा भन्डै १०-१२ टनको पुकाव भनिने फेटाजस्तो वस्तु पनि राखिएको हुन्छ ।

सालिक बनाउन चाहिने पहिलो आवश्यकता थियो, ढुङ्गा ओसारन बलिया र लामा-लामा काठका गोलहरू । बीसौं शताब्दीतिर पर्यटकीय भ्रमण सुरु भएपछि इस्टर टापुमा तोरोमिरो भनिने सातफुटे रूख भेटिएको थियो । त्यहाँ चिलियन वाइन पाम भनिने अग्ला (उचाइ ६५ फुट, व्यास ३ फुट) रूखहरूको फलको अवशेष मात्र भेटियो, ती वर्षौं पहिले लोप भइसकेका थिए । यसरी लोप हुने रूखमा १ सयदेखि ५० फुटसम्म अग्लो हुने आल्फिटोनिया र इलायोकार्पस पनि हुन् । ती रूखबाट निस्कने रेसा डोरी बनाउन, घर छाउन र गुन्द्री बुन्नसमेत काम लाग्थ्यो । इस्टर टापुका शासकहरूले आफ्नो सालिक-कीर्तिका लागि सबै रूख काटे, अन्तिम बृटासम्म पनि बाँकी राखेनन् । रूख र जङ्गलको विनाशले इस्टर टापुको सभ्यतालाई खाल्डोमा जाक्यो । जङ्गल मासिएपछि बहुउपयोगी रूख रहेनन्, पानीको सङ्कट बढ्यो र माटाको उर्वरामा पनि न्हास हुन थाल्यो । जीवननिर्वाह सम्भव भएन ।

खाद्यान्नको सङ्कट, आपसी कलह र आक्रमणका कारण सम्यताकै पतन हुन पुग्यो ।

माङ्गरेभा, पिटकेर्न र हेन्डरसन टापु

वातावरणीय समस्या र खराब व्यापारिक सहचारीका कारण पतन भएका सभ्यताहरूका उदाहरण हुन् माङ्गरेभा, पिटकेर्न र हेन्डरसन टापु । प्रशान्त महासागरका यी तीनै टापु पोलिनेसियालीहरूले सन् ८०० तिर आवादी गरेका थिए । टापुहरूको आ-आफ्नै विशेषता छ । पानीको दह, प्रशस्त वर्षा, निकै पुरानो ज्वालामुखीको माटो आदिले माङ्गरेभा (क्षेत्रफल १० वर्ग माइल) मानवबस्ती लायक छ । पिटकेर्न टापु सानो (क्षेत्रफल २ दशमलव ५ वर्गमाइल) भएकाले त्यहाँ ठूलो आवादी टिक्न सक्दैन । काठ ताछ्ने बसिलाजस्तो औजार बनाउन आवश्यक पर्ने सा-है कडा खाले चट्टान त्यहाँ उपलब्ध छ । हेन्डरसन टापुमा प्रशस्त समुद्री जीव र चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन् जुन प्रोटिनको राम्रो स्रोत हो । टापुहरूबीच व्यापार फस्टायो, तर जनसङ्ख्या वृद्धि र त्यसबाट वातावरणमा परेको प्रतिकूल असरका कारण माङ्गरेभा टापुमा लडाइँ भइकियो, खाद्यान्न अभावको चरम अवस्थाका कारण उनीहरू मरेको मानिसको मासु खान पनि बाध्य भए । कहिलेकाहीँ त गाडेको लाससमेत निकालेर उनीहरू आफ्नो भोक मेट्दथे । यसको प्रत्यक्ष असर ढुङ्गा बेचेर खाने पिटकेर्नलाई पत्थो । ढुङ्गा लिन आउने व्यापारीहरू घटेपछि त्यहाँ पनि खाद्यान्नको सङ्कट चर्कियो । हेन्डरसनका बासिन्दाले पिटकेर्न र माङ्गरेभासितको व्यापारमा मन्दी आएपछि उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतको अनियन्त्रित दोहन गर्न थाले । केही सय वर्षमै उनीहरूको पतन भयो ।

माङ्गरेभा, पिटकेर्न र हेन्डरसन टापुहरूको उदाहरणलाई वर्तमान विश्वको भूमण्डलीकरण र प्राकृतिक स्रोतको दोहनसित दाँज्न सकिन्छ । भृष्ट हेर्दा आधुनिक समाजको यो नौलो प्रयोग लाभदायी देखिन्छ । पोलिनेसियाका तीन टापुले व्यापार गरी फाइदा लिएका थिए, तर ती दिगो रहन सकेनन् । वर्तमान विश्वइतिहासमा कुनै एक राष्ट्रमा बल्भिएको समस्याले तुरुन्त अर्कोलाई असर पुऱ्याएका उदाहरणहरू छन् । यस खाले समस्याको समाधान हुन नसक्दा अस्तित्व लोप भएका उदाहरण प्रस्तुत गरेर पुस्तकले मानवजातिलाई चनाखो रहन प्रेरित गर्दछ ।

आनासाजीको समाज

उत्तर अमेरिका युरोपेलीले पत्ता लगाए भन्ने हामीमध्ये धेरैले पढेका छौं, तर त्यहाँ एसियाबाट धेरै पहिले मान्छे पुगेको अनुमान छ । त्यस समयवाधिमा उत्तर अमेरिकामा उदाएको सभ्यता र संस्कृतिको

उदाहरण हो आनासाजीको समाज । हालको कोलोराडो र न्यूमेक्सिको राज्यमा पर्ने आनासाजी बस्ती सन् ६०० देखि १२०० सम्म चलिएको थियो । रैथाने अमेरिकीहरू जमिनमुनि बनाइएका माटाका घरमा बस्दथे । सन् ९२० मा पुयेब्लो बेनिटोको ठूलो सहरमा दुईतले घरहरू निर्माण भइसकेका थिए । सन् ११०० सम्ममा ६ तल्ला सम्मका ठूला घरहरू बने । तिनमा ६०० कोठाहरू थिए । घरको छाना अड्याउन १६ फुटे दलिनहरू प्रयोग भएका थिए । आनासाजीहरूको खाना मुख्यतया मकै, इस्कुस र गेडागुडीहरू थिए जुन उनीहरूले मेक्सिकोबाट ल्याएको हुनुपर्छ । साथै उनीहरूको खानामा प्रशस्त जङ्गली बिरुवा र मासु पनि हुने गरेको उत्खननबाट देखियो । मासुका लागि उनीहरू मृगहरूको अत्यधिक सिकार गर्दथे ।

रैथाने अमेरिकीहरू जमिनमुनि बनाइएका माटाका घरमा बस्दथे ।

आनासाजी समाजका दुई ठूला चुनौतीहरू थिए- पानी र काठ-दाउराको जोहो । कृषि विस्तारका लागि उनीहरूले जङ्गल फाँडे र नहर खनी तिनमा पानी पटाउन लागे, तर प्राकृतिक असन्तुलन बढेर खोल्साहरू छिटोछिटो गहिरिन थाले, सिँचाइ हुन सकेन र कृषि बेकम्मा हुन पुग्यो । बढ्दो जनसङ्ख्याको आवश्यकता पूरा गर्न काठ-दाउराका लागि जङ्गल फाँड्ने काम तीव्र भयो । सन् १००० सम्म पुग्दा नजिकमा कुनै सल्ला र धूपीका रूख बाँकी रहेनन् । घरका दलिनहरूको रूख-चक्रको अध्ययनबाट ती ९७४ देखि ११०४ बीचमा काटिएको देखिन्छ ।

आनासाजी समाजमा राजनैतिक समस्या पनि चर्को थियो । समाजमा स्पष्ट दुई थरी वर्ग थिए- हुने-खाने जो हैकम चलाउँथे र सुख-सयलमा बस्दथे, अनि खान नपाउने तर खाना उत्पादन गर्ने किसानहरू । हुने-खानेहरू ठूला घरमा बस्दथे र तिनको रहनसहन पनि माथिल्लै थियो । उत्खननबाट भेटिएका १४ वटा चिहानमा वैदूर्यमणिका ५६ हजार टुक्राहरू र हजारौं हजार गहनाका सामग्रीहरू थिए । मृग र अरू वन्यजन्तुका हाडहरू पनि त्यहाँ प्रशस्त भेटिए । प्राकृतिक स्रोतले धानुन्जेल ती दुई वर्गबीच आर्थिक विभेद भए तापनि समस्या चर्केन । तर कालान्तरमा त्यस्तो अवस्था रहन । खाद्यान्नको सङ्कट बढेपछि काटमार सुरु भयो : उत्खननबाट भेटिएका खप्पर र हातखुट्टामा देखिएको चिराले यसको पुष्टि गर्दछ । आन्तरिक कलहले आनासाजी समाजलाई अत्यन्तै कमजोर बनाइदियो र यस्तैमा खडेरीको प्रकोपले समाजलाई अन्ततः धराशायी नै ।

माया सभ्यता

मेक्सिकोको युकातन प्रायद्वीपमा अवस्थित माया सभ्यताका भग्नावशेष, तिनले बनाएका विशाल मन्दिर र स्मारकहरू हेर्न बर्सेनि लाखौं पर्यटक त्यहाँ जाने गर्दछन्। उक्त सभ्यता रैथाने अमेरिकीहरूको समृद्ध समाजको थियो। माया समाजसित युरोपेलीहरूको सम्पर्क क्रिस्टोफर कोलम्बसले अमेरिका पत्ता लगाएको दशकतिरै भएको थियो, तथापि उक्त सभ्यतालाई सन् १८३९ मा पुनः पत्ता लगाउनुपरेको थियो। कुनै बेला तीन करोडभन्दा बढी जनसङ्ख्या समेटेको युकातन सभ्यताले आफ्नो अस्तित्व किन गुमाउनुपयो भन्नेबारे विभिन्न तह र कोणहरूबाट अध्ययन-अनुसन्धान भएका छन्।

तीन करोडभन्दा बढी जनसङ्ख्या समेटेको युकातन सभ्यताले आफ्नो अस्तित्व गुमाउनुपयो।

समाज अवसानका पाँचबुँदे रूपरेखामा माया सभ्यताले चारवटा बुँदा प्रस्ट्याउन मद्दत गर्दछ। ती हुन्— वनविनाश, जलवायु परिवर्तन, आपसी दुस्मनी र राजनैतिक कलह। भूमध्यरेखाकै नजिक पर्ने युकातन प्रायद्वीपमा प्रशस्त वर्षा र न्यानो हावापानीका कारण ऊष्ण प्रदेशीय घना जङ्गल (रेन फरेस्ट) फस्टाएको थियो। मुख्य उत्पादन कृषि थियो तर उत्पादनमा पशुहरू प्रयोग गरिन्थ्यो। उनीहरूसित घिर्नीजस्ता साधारण यन्त्र पनि थिएन। कृषि उत्पादनमा अधिकांश जनशक्तिको उपयोग हुन्थ्यो। प्रतिवर्गमाइल १ हजार ५ सय व्यक्ति रहने धेरै जनघनत्व भएको त्यस ठाउँको तुलना आजभोलिको रुआन्डा र बुरुन्डीजस्तो घना आवादी भएको देशसित गर्न सकिन्छ। जनसङ्ख्यालाई खाद्यान्न पुऱ्याउन कृषिक्षेत्रको विस्तार गरी जङ्गलको फँडानी गर्नुपयो। घर बनाउन चाहिने काठ र बालुका लागि दाउराको स्रोत पनि जङ्गल नै थियो। जङ्गल विनाशको प्रत्यक्ष नकारात्मक असर जलाधार र कृषि उत्पादनमा पयो।

जलवायु परिवर्तनबाट माया सभ्यतालाई वातावरणीय मार पर्न गयो। इसापूर्व ५०० देखि ५०० सम्म ओसिलो जलवायु थियो। ओसिलो जलवायुले माया सभ्यता फस्टाउन टेवा पुऱ्यायो। सन् १२५ देखि २५० सम्मको सुक्खा कालखण्ड कृषिप्रधान समाजका निमित्त कालसमान भयो। सन् ७६० को पछिल्लो सुक्खा सात हजार वर्षयताको सबभन्दा सुक्खा मौसम थियो, जसका कारण माया सभ्यताका कैयौँ सहर उजाड बने। खाद्यान्न अभावका कारण राज्यबीचको वैमनस्यता नराम्रोसित भाङ्गियो। अन्न भण्डार लुट्नका

लागि ठूलठूला आक्रमणहरू हुने गर्थे र पराजित पक्षलाई क्रूरतापूर्वक दबाइन्थ्यो।

सशक्त वर्गहरू ठूलठूला महल बनाई त्यहाँ ऐस-आरामको जीवन बिताउँदथे। साथै कीर्तिका लागि खर्चालु स्मारकहरूको निर्माण गरिन्थ्यो। राजारजौटाका गुणगानबारे जताततै चर्चा गराइन्थ्यो र तिनका बारे अभिलेखहरू लेखाइन्थ्यो। भेटिएका १४ हजार अभिलेखहरूमा राजारजौटा र तिनका भारदारहरूको तारिफ पाइए तर सर्वसाधारणका विषयमा एक शब्द पनि उल्लेख छैन। राजारजौटाहरू आफूलाई ईश्वरको दूत वा वरदान पाएका भनी चिनाउँथे र अनपढ जनता उनीहरू विश्वास गर्दथे। राजारजौटाहरू आफूसित दैवीशक्ति भएको र सुक्खा बेला पानी पार्न सक्ने क्षमता पनि भएको दाबी गर्दथे, तर धेरै समयसम्म पानी नपरेपछि जनताले तिनमाथि विश्वास गर्न छाडे र विद्रोहमा उत्रे। सन् ८५० मा कोपान राजाको महलमा आगो लगाइदिएको विद्रोहको एउटा उदाहरण थियो। वातावरणप्रति लापर्बाही, योसँग सम्बन्धित समस्या निरापद गर्ने असक्षमता, एक-आपसमा कलह र सामाजिक विसङ्गतिका कारण माया सभ्यताको पतन हुन पुग्यो।

भाइकिङ्गको पतन

आठौँ शताब्दीको अन्त्यतिर युरोपमा स्केन्डिनेभियाली (स्विडेन, नर्वे र डेनमार्क) भाइकिङ्गहरूको उदय भयो। पानीजहाजबाट उनीहरू त्यतिखेर प्रचलित एवं माग भएका वस्तुहरू एक स्थानबाट अर्कोमा ओसार्दथे र सम्पत्ति आर्जन गर्दथे। अवसरहरूको खोजीमा उनीहरूमध्ये कोही आइसल्यान्ड र ग्रीनल्यान्डसम्म पुगे र कब्जा जमाए। भाइकिङ्गहरू ग्रीनल्यान्ड पुग्दा त्यहाँ इनुइट जातिका हिउँमा बसोबास गर्ने मानिसहरू पनि थिए। तथापि, कालान्तरमा भाइकिङ्गहरूको त्यहाँबाट लोप भयो, मात्र इनुइटहरू टिक्न सके। कारण थिए— वातावरणको क्षति, जलवायु परिवर्तन र सांस्कृतिक मूल्यको बोध नहुनु।

हतियार उत्पादनका लागि भाइकिङ्गहरू दाउरा बालेर गोल निकाल्दथे र त्यसको आगोमा फलाम गात्थे। अतः दाउराका लागि रुखहरू काट्न थालिए, जसको असर माटोमा पनि पयो। सन् १४२० मा सानो प्रकारको हिमयुग सुरु भयो, जुन घाँसपातमा निर्भर रहेका भाइकिङ्गहरूको अवसानविन्दु बन्यो। उनीहरूको आर्थिक स्रोत जस्तै वालरसको दाँत, सिङ पनि निकै घटिसकेको थियो, किनकि युरोपेली बजारमा बिक्रीका लागि उनीहरूले वालरसहरूको अन्धाधुन्ध हत्या गरे। मध्ययुगीन युरोपमा फैलँदो क्रिस्चियन धर्मले पनि भाइकिङ्गहरूलाई सांस्कृतिक रूपले कमजोर बनाइदियो। समर्थन नगर्ने समुदायहरूप्रति इसाईहरूले धर्मको आडमा अत्यन्तै क्रूर र दमनकारी

नीति अपनाए। भाइकिङ्गहरू आज पनि समुद्री डाँकाका रूपमा बदनाम छन्।

उज्यालो सभ्यता

सभ्यताको इतिहास अँध्यारो मात्रै भने छैन। इस्टर टापुमा पोलेनेसियालीहरूको अवसान भए पनि त्यसभन्दा सानो टिकोपिया (१ दशमलव ८ वर्गमाइल) र ठूलो टोङ्गा (२ सय ८८ वर्गमाइल) तीन हजार वर्षदेखि जीवन्त छ। प्रशान्त महासागरको दक्षिण-पश्चिम कुनामा रहेको टिकोपियामा करिब १ हजार जनसङ्ख्या छ। जनसङ्ख्या वृद्धि नियन्त्रणका निमित्त उनीहरू घरेलु उपाय प्रयोग गर्दछन्। प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहनमा उनीहरू सजग छन्। त्यहाँका जङ्गली रुखहरूलाई तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ— खानयोग्य, अयोग्य र हुङ्गीकेङ्गेको समयमा मात्र खानयोग्य। हुङ्गीकेङ्गे समुद्री आँधीको नाम हो। सामाजिक सद्भाव उनीहरूको सबभन्दा प्रबल नियम हो। यदि कुनै जमिन बाँभो परेको छ भने जग्गा धनीसित सोधिराख्न आवश्यक पर्दैन, जोत्दा हुन्छ।

सफल कथाको अर्को उदाहरण हो जापान। क्षेत्रफलका हिसाबले जापान टिकोपियाभन्दा एक लाख गुना ठूलो छ। सन् १८६८ अघि जापानमा शक्तिशाली केन्द्रीय शासनप्रणाली थियो। त्यस्तो शासनप्रणालीबाट प्रदत्त जापानी वनव्यवस्थापन विश्वकै उत्कृष्ट एवं सफल उदाहरणमा पर्दछ। अत्यधिक प्रयोगपश्चात् भएको वनविनाश रोक्न राज्यले गरेको प्रयास र कडा नियम अवलम्बनले यस्तो ज्ञान जन्माएको थियो।

सन् १४६७ पछि फ्रन्डै १ सय ५० वर्षसम्म जापान गृहयुद्धमा गाँजियो। सन् १६१५ मा तोकुगावा इयेयासुले सबै ससाना राज्यहरूमाथि विजय हासिल गरेपछि मात्रै युद्ध समाप्त भएको थियो। लडाइँपछि जापानले आर्थिक विकासको गति समाप्त्यो, तर साथै जनसङ्ख्या वृद्धि पनि भयो। सन् १७२० पुग्दा इदो (टोकियो) संसारकै सबभन्दा घना जनसङ्ख्या भएको सहर बन्यो। घर बनाउन र दाउरा बाल्न काठ-दाउरा चाहियो नै, यसरी जापानका वनहरू तीव्र दरमा नासिन थाले। राज्य सञ्चालन गर्ने सेनापतिहरू आफ्ना कथित गौरवका लागि अजङ्का दरबारहरू बनाउन लागे। इयेयासुले बनाएका तीनवटा दरबारका लागि १० वर्गमाइल बराबरको वन आवश्यक परेको थियो। आगलागी भइरहन्थे। सन् १६५७ को मिरेकी आगलागीले इदोका दसौँ हजार घर ध्वस्त बनायो; एक लाख मानिसको ज्यान गयो।

हाइटी र डोमिनिकन गणराज्य रहेका राष्ट्रको एकदम फरक सन्दर्भ देखिन्छ।

समस्या जेजस्तो भए पनि काठ-दाउराका लागि मार भने वनमै पर्न थाल्यो, तर त्यतिन्जेल नजिकका वनहरू नासिइसकेका थिए। वनविनाशका कारण कृषि उत्पादनमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर परिसकेको थियो र किसानहरूबीच भ्रगडा पनि भाँगिइसकेको थियो। भोकमरी र बाढीको प्रभाव हटाउनुपर्ने तोकूगावा शासकपरिवारले महसुस गर्‍यो र वनसम्बन्धी कडा नियमहरू ल्यायो। वृक्षारोपण, वनव्यवस्थापनका नयाँ उपायहरूको विकास हुन थाल्यो र ती प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न थालिए। राज्यद्वारा जारी गरिएको अभियान सफल हुनमा जापानी समाजको प्रकृतिप्रतिको प्रेम, बुद्धदर्शनमा आधारित धर्म र संस्कार अनि कन्फुसियस जीवनपद्धतिले सहयोग पुऱ्यायो। जापानको हावापानी, समय-समयमा पर्ने वर्षाले पनि वनको पुनर्स्थापना गर्न मद्दत पुऱ्याएको थियो। जापानी किसानहरू भेडा-बाख्रा नपाल्ने हुँदा रोपिएका रूख-बिरुवाहरू नासिन पाएनन्। राजनीति, सामाजिक जीवनपद्धति र प्रकृतिसमेत अनुकूल राख्नाले जापानको वन छिट्टै पुनर्स्थापित भयो। अहिले पनि जापानको वनक्षेत्र विश्वमै प्रसिद्ध छ, किनकि देशको कुल क्षेत्रफलको ७० प्रतिशतभन्दा बढी वनले ढाकेको छ।

आधुनिक समाजका उदाहरणहरू

रुआन्डा, क्यारेबियन टापु, चीन र अस्ट्रेलियाबारे पनि लेखकले विश्लेषण गरेका छन्। २० औं शताब्दीको अन्तमा सभ्य विश्वलाई हाँक दिँदै रुआन्डामा जातीय हत्याको बर्बर अभियान चर्कियो। सन् १९९० पछि हुतु र तुत्सी जातिबीच चर्किएको छ-हप्ते जातीय लडाइँमा करिब ८ लाख तुत्सीको हत्या भयो, जुन रुआन्डामा रहेको उक्त जातिको ७५ प्रतिशत थियो र रुआन्डाकै कुल जनसङ्ख्याको ११ प्रतिशत। धेरैले रुआन्डाको गृहयुद्धलाई जातीय हिंसाका रूपमा व्याख्या गर्ने गरेका छन्। डायमन्डका अनुसार यो अत्यधिक जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण भएको थियो। जनसङ्ख्या वृद्धिलाई सघाउने दुई कारण थिए— ठिक्कको वर्षा र औलो, साथै विनाशकारी तेत्से भिँगाहरू पुग्न नसक्ने भौगोलिक उचाइ। आमहत्या र लाखौंको निर्वासन भएपछि पनि प्रतिवर्ग माइल ७ सय ६० जनघनत्व रहेको रुआन्डालाई अत्यधिक चाप भएका राष्ट्रहरूसित दाँज्न सकिन्छ। बढ्दो जनसङ्ख्या धान्ने अन्नपात परम्परागत कृषिप्रणालीबाट असम्भव भएपछि एक जातिलाई धपाउन वा सखाप पार्न सके तिनका जमिनमाथि रजाइँ गरी खान पाउने सपना अर्काथरीले देखे। कृषिका लागि जङ्गलहरूको फँडानी भयो, क्षणिक त्राण मिल्यो, तर जङ्गलविनाशबाट भूक्षय र नदी सुक्ने क्रम तीव्र हुन थाल्यो। सीमित जमिन र जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण परिवारबीच मात्र होइन, परिवारभित्र पनि कलह बढ्न थाल्यो। दाजुभाइबीच

मात्र होइन, बाबुछोरी पनि सम्पत्तिका लागि भ्रगडा गर्न थाले, तर जातीय खोलभित्र यस्ता सामाजिक विसङ्गतिहरू हराए र रुआन्डाको आमहत्याको वास्तविक कथा आफैँभित्र अलमलिन पुऱ्यो।

हाइटी र डोमिनिकन गणराज्य एउटै टापुमा रहेका दुई राष्ट्र हुन्। कुनै बेला दुवै राष्ट्रको आर्थिक अवस्था बराबरजस्तै थियो, हाइटी अझ केही माथि। प्राकृतिक स्रोतका हिसाबले पनि हाइटी डोमिनिकन गणराज्यभन्दा कम थिएन। अहिले हाइटीको अवस्था दयनीय छ। एड्स, क्षयरोग र औलोको त्यहाँ बिगबिगी छ र जनसङ्ख्या वृद्धि त्यत्तिकै विकराल। हाइटीको भविष्यप्रति कोही पनि आशावादी देखिँदैनन्। अहिले हाइटीमा १ प्रतिशत मात्र जङ्गल बचेको छ, जबकि डोमिनिकन गणराज्यमा २८ प्रतिशत। डोमिनिकन गणराज्यमा ७४ वटा संरक्षित क्षेत्र छन्, जसले देशको कुल क्षेत्रफलको ३२ प्रतिशत ओगट्छन्।

हाइटीको अवनति र डोमिनिकन गणराज्यको उन्नतिलाई ती दुई देशका जनताको भिन्दाभिन्दै इतिहास, दृष्टिकोण र पछिल्ला समयमा आएर फरक सोचका राजनैतिक नेतृत्वको कारण मान्न सकिन्छ। युरोपेलीहरूले कब्जा जमाएपछि हाइटीको अवस्था राम्रो थियो। राजनैतिक उथलपुथल दुवैमा बराबर नै रह्यो। सन् १९३० मा राष्ट्रपति बनेका त्रुजिलोको २५ वर्षे शासनकालमा डोमिनिकन गणराज्यको आर्थिक अवस्था खसिकएको थियो। त्रुजिलोले आफ्नो सत्ता लम्ब्याउन राज्यको भन्डै आधा बजेट सेनाको भरणपोषण र हतियारका लागि खर्च गरे। व्यक्तिगत महत्वकाङ्क्षाले चूर भएर उनले राजधानीलाई नै आफ्नो नामबाट नामकरण गरे, गाउँका प्रत्येक धारामा पानीदाता भनी उनको प्रशंसाका वाक्यांशहरू लेखिए। डोमिनिकन गणराज्यमा जस्तै हाइटीमा पनि त्यस्तै सन्काहा डुभालिएर राष्ट्रपति भए। त्रुजिलोको अन्त्यपछि डोमिनिकन गणराज्यको सत्ता सम्हाल्न पुगेका बालागुयेर पनि तानाशाह नै थिए, तर प्रकृतिसंरक्षणमा उनले लागू गरेका कडा कानूनहरूले डोमिनिकनको ध्वस्त वन पुनर्स्थापित भयो।

अर्को उदाहरण हो, चीन। तथ्याङ्कको हिसाबले चीन हरेक क्षेत्रमा अगाडि छ। चीनको जनसङ्ख्या १ अर्ब ३० करोड छ, क्षेत्रफलका हिसाबले यो तेस्रो ठूलो राष्ट्र हो। वानस्पतिक विविधतामा पनि यो तेस्रो स्थानमा पर्दछ। चीनको आर्थिक वृद्धिदर १० प्रतिशत छ, जुन विश्वमै अगिल्लो पङ्क्तिको हो। स्टिल, सिमेन्ट, टेलिभिजन सेट, मत्स्यजन्य खाद्य आदिको उत्पादनमा चीन विश्वमै अगिल्लो नम्बरमा आउँदछ। कोइला, मल र चुरोटको उपभोग पनि सबभन्दा बढी यहाँ हुन्छ। त्यसो त वातावरणीय समस्याहरूमा पनि चीन नराग्नैसित

अल्भिएको छ। मुख्यतया विभिन्न उद्योग र कारखानाहरूबाट उत्पादन हुने कार्बन डाइअक्साइडका कारण भूमण्डीय उष्णता बढिरहेको छ र त्यसमा चीनको हिस्सा भन्डै १२ प्रतिशत हुन आउँछ। वातावरणीय प्रदूषणबाट उत्पन्न हुने समस्याहरूलाई घटाउन चीन विभिन्न उपाय अपनाउँदै छ। जस्तै— राजधानी वेइजिङलाई धूलो र बालुवाको आँधीबाट जोगाउन १ अर्ब डलरको 'हरित पर्खाल' अथवा रूखको पेटी लगाइँदै छ। त्यस्तै, जैविक विविधता संरक्षणका लागि आफ्नो १३ प्रतिशत भूभाग छुट्ट्याइसकेको छ र अरू थुप्रै वातावरण संरक्षणमा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दै छ। इसापूर्व २२१ देखि राजनैतिक भूगोल भन्डैभन्डै स्थिर भएको हुँदा चिनियाँ सभ्यताको जग बलियो छ। त्यसलाई निरन्तरता प्रदान गर्न उसले जनसङ्ख्या वृद्धिको नियन्त्रणमा अपनाएको नीतिजस्तै वातावरणीय सुधारका लागि पनि उत्तिकै सशक्त नीतिहरू अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ।

चीनले जैविक विविधता संरक्षणका लागि आफ्नो १३ प्रतिशत भूभाग छुट्ट्याइसकेको छ।

अस्ट्रेलियालाई हामी नयाँ मुलुकका रूपमा देख्छौं, तर त्यहाँको माटो र चट्टान विश्वकै सबभन्दा पुरानो हो, जुन करिब ४ अर्ब वर्ष पुगेको अनुमान गरिन्छ। करोडौं वर्षसम्म वर्षाले पखाल्दा त्यसको उर्वरा शक्तिमा निकै न्हास आइसकेको छ। उर्वराशक्ति क्षीण भएकाले कृषि उत्पादनका लागि त्यसमा यथेष्ट मात्रामा मल हाल्नुपर्ने हुन्छ। ज्यादा हिफाजत गर्नुपर्ने हुँदा अस्ट्रेलियाका उत्पादनहरू यति महँगो पर्न जान्छन् कि बाट्य मुलुकबाट आयात गर्नु सस्तो पर्दछ। अस्ट्रेलियाको जङ्गलमा अग्ला र ठूलठूला रूखहरू देखेपछि सुरुमा बस्ती बसाउन आउनेहरूले त्यो निकै उर्वर ठानी रूखहरू धमाधम काटे, तर पछि लगाइएका रूखहरू सप्रन नसकेपछि गल्ती महसुस भयो। माटोमा उर्वरा शक्ति नभएकाले नदीले समुद्रमा खासै पोषण दिन सक्दैनन् र सामुद्रिक जीवहरू पनि त्यहाँ थोरै छन्। युरोपेलीहरूले ल्याएका खरायोको जनसङ्ख्या अत्यधिक वृद्धि भएर समस्या नै बन्यो। अस्ट्रेलियाका केही नदी न्यून सतहमा रहेको समयमा समुद्रको पानी मिसिएर त्यो नुनिलो बन्छ। पानी, माटो र वनका समस्याहरू यसरी भाँगिए पनि अस्ट्रेलियाले अन्य प्राकृतिक स्रोतको दोहन जारी राखेको छ। अस्ट्रेलिया विश्वमा सबभन्दा बढी कोइला निर्यात गर्ने राष्ट्र हो। सुन, फलाम, एल्मुनियम, तामा, हीराका खानीहरू त्यहाँ राम्रै सञ्चित छन्। तिनको दोहनमा ध्यान नपुऱ्याउने हो भने अस्ट्रेलियाको भविष्य पनि दिगो छैन।

व्यावहारिक पाठ

पुस्तकको अन्तिम खण्डमा जारेड डायमन्डले केही उदाहरणसहित व्यावहारिक पाठहरू उल्लेख गरेका छन् । ती पाठहरू आफ्नै विद्यार्थीहरूको जिज्ञासाबाट सिकेको उनले प्रारम्भमै उल्लेख गरेका छन् । जीवनभर अनुसन्धान-अध्यापनमा लागेका प्राध्यापकले यसो गर्नु मननयोग्य छ । हाम्रो जस्तो सामन्ती सोच र संस्कार भएको देशका बुद्धिजीवीहरूका लागि यस्तो व्यवहार भने अपाच्य हुन सक्दछ । ज्ञानजस्तो गतिशील चिन्तनको विषयलाई हामीकहाँ माथिबाट तल बग्ने पानीसित तुलना गर्ने चलन छ । हामी गुरु सदैव सही हुन्छ भन्ने भ्रम पालेर बस्दछौं ।

लेखकलाई उनका विद्यार्थीका प्रश्न थिए, आफ्नै सभ्यता ध्वस्त हुने गरी मानिसले आत्मघाती निर्णयहरू कसरी गर्न पुगे ? इस्टर टापुका पोलेनेसियनहरूलाई आफ्नै जीवनपद्धति अडाएर बसेका रूखहरू काटेर सखाप पार्न के कुराले उक्सायो ? जवाफ खोज्दै उनी लेख्छन्, समाजले वा समाजका केही समूहले सही निर्णय लिन नसक्नुलाई चार वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यी वर्गीकरण हुन्- (क) समस्याको पूर्वानुमान गर्ने क्षमता नहुनु (जस्तै- माया सभ्यताको पतन), (ख) समस्या आइपरेर पनि त्यसले पुन्याउने क्षतिको अन्दाज लाउन नसक्नु (जस्तै- अस्ट्रेलियाको माटोमा आएको पोषण न्हास), (ग) समस्याको महसुस गर्नु तर समाधान गर्ने कोसिस नगर्नु (जस्तै- मोन्टानामा जारी माछा मार्ने खेल) र (घ) समस्यासमाधानका निमित्त प्रयत्नशील हुनु तर समाधान गर्न असमर्थ रहनु (जस्तै- जलवायु परिवर्तनबाट पीडित भाइकिङ्गहरू) ।

मानवसमाजका निर्णयहरू सधैं गलत हुँदैनन् । यदि त्यस्तो हुँदो हो त हामी सबै उहिल्यै पाषाण युगमा फर्किसक्यौं होला । त्यस्तै प्राकृतिक स्रोतको दोहन गर्ने व्यापारमै पनि दुई थरी सोच देखिन्छ । एक थरी जो वातावरणमा पर्ने प्रभावको एक थोपा पनि मतलब राख्दैनन् र मात्र मुनाफाको हिसाब-किताब राख्छन्, अर्का थरी वातावरणप्रति सचेत भएर मुनाफाको विचार गर्दछन् । लेखक अमेरिकी तेल कम्पनी सेभरोनको उदाहरण दिन्छन् । सेभरोनले पपुआन्युगिनीमा ठूलो खनिज तेलको कारखाना सञ्चालन गर्दै छ । त्यसको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन गर्न डायमन्डलाई परामर्शदाता बनाइएको थियो । उनले जैविक विविधताको प्रचुरता सेभरोनले ओगटेको क्षेत्रभित्र

बाहिरभन्दा बढी पाए । सेभरोन व्यवस्थापनले वातावरणसम्बन्धी सचेतता अपनाउन चार प्रमुख विषयमा ध्यान दिएको रहेछ- (क) महँगो मूल्य खप्नुपर्ने वातावरणीय विनाश निम्त्याउने परियोजना नचलाउने (जस्तै- भोपालको युनियन कार्बाइड), (ख) वातावरणका लागि सुरुमै यथेष्ट लगानी गर्ने, (ग) स्थानीय जनताको समर्थन र सहभागिता जुटाउने र (घ) वातावरणप्रति सजग व्यक्तिलाई परियोजनाको नेतृत्व गर्न दिने ।

पुस्तकको पुछ्यरमा लेखकले वर्तमान विश्वका १२ वटा प्रमुख वातावरणीय समस्याको चर्चा गरेका छन् । ती हुन्- (१) प्राकृतिक बासस्थानको तीव्र विनाश, (२) माछालगायत जङ्गली खाद्यवस्तुहरूको अत्यधिक प्रयोग, (३) जैविक विविधताको क्षति, (४) माटाको उर्वराशक्तिमा क्रमिक न्हास, (५) जीवावशेष इन्धन (पेट्रोलियम आदि) को अन्धाधुन्ध दोहन, (६) पानीको लवणीकरण, (७) प्रकाश संश्लेषणमार्फत सौर्य ऊर्जाको सीमित उपलब्धता, (८) रासायनिक उद्योगबाट उत्पादित विषालु रसायनहरू, (९) अनियन्त्रित रूपमा फैलँदै गएका अतिक्रमणकारी वनस्पतिहरू र अन्य जीवहरू (१०) ओजोन तहमा क्षति पुन्याउने ग्याँसहरूको निरन्तर उत्पादन, (११) जनसङ्ख्या वृद्धि र (१२) स्रोतहरूको ज्यादा उपभोग गर्ने विलासी जीवनपद्धति । लेखकले नेपालबारे पनि उल्लेख गरेका छन् । उनको पुस्तकमा नेपाल राजनीतिक रूपले समस्याग्रस्त र वातावरणीय समस्या चुलिँदै गएको राष्ट्रको सूचीमा परेको छ ।

वातावरणीय समस्याबाट कोही अछुतो नभएको र कोही पनि यसबाट मुक्त हुन नसक्ने भएकाले सबैले यसतर्फ चिन्तित भई सामूहिक प्रयास गर्नुपर्नेबारे लेखकले जोड दिएका छन् । उल्लिखित विश्व वातावरणीय समस्याहरूमध्ये नेपाल भन्दा आधाबाट पीडित छ र बाँकी आधाको स्रोत अन्यत्रै भए पनि त्यसको असरबाट हामी मुक्त रहन सक्दैनौं । जारेड डायमन्डले उल्लेख गरेजस्तै कतिपय समाजले समयमै वातावरणीय समस्याप्रति सजग हुन नसकेकाले ती धराशायी भएर गए । वातावरणप्रति सजग हुने संवेदना र समस्यालाई थान्को लाउने क्षमता समाजले आर्जन गरेको ज्ञान, निरन्तर अनुसन्धान र संस्कारमा भर पर्दछ । के हाम्रो वर्तमानले आफू संवेदित भएर भोलिको क्षमता निर्माणका निमित्त सोच्न सक्दछ ? ■

(विज्ञान प्रसार र प्रकृति अनुसन्धानमा संलग्न डा. दिनेश भुजु हाल रिसेर्सेस हिमालय नामक संस्थामा कार्यरत छन् ।)

विविध पुस्तकहरूको समीक्षा गरी चौमासिक रूपमा मन्थन प्रकाशित हुन्छ । सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था- नेपालले यो प्रकाशित गर्दछ । मन्थनमा प्रस्तुत विचारहरू लेखक स्वयंका हुन् तिनले संस्थाको सम्पादक वा सहयोगीहरूका धारणा प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । कुनै पुस्तकको समीक्षात्मक विश्लेषण इच्छा गर्नुहुने पाठकहरूले समीक्षा लेख पठाउनुअगावै कृपया सम्पादन समितिका सदस्यहरूसित सम्पर्क गर्न अनुरोध गर्दछौं ।

संयोजन र सम्पादन
अजय दीक्षित

सह-सम्पादन
दीपक जवाली
मधुकर उपाध्या
अनिल पोखरेल

विशेष सहयोगी
प्रशान्त अर्याल
टीकाराम शर्मा पौडेल

टाइप सेटिङ
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन
अध्ययन संस्था- नेपाल

व्यवस्थापन
मायानाथ भट्टराई
डेकप्रसाद अधिकारी

वितरण सहयोगी
विष्णुकुमार श्रेष्ठ
डिल्लीप्रसाद बराल

फिल्म स्क्यानिङ
डिजी स्क्यान प्रि-प्रेस

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि.

पत्राचार:

सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था- नेपाल
पाटनढोका, ललितपुर • पोष्ट बक्स नं. ३९७१, काठमाडौं • फोन नं. : ५५२८१११, ५५४२३५४
फ्याक्स : ९७७-१-५५२४८५६ • ईमेल : iset@wlink.com.np